

ISSN 2518-7538

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

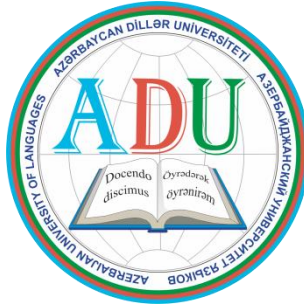
ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD	Nº 3	2022
VOL XII	Nº 3	2022
TOM XII	Nº 3	2022

ISSN 2518-7538

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

XII CİLD, № 3, 2022

VOL XII, № 3, 2022

TOM XII, № 3, 2022

Jurnal

2005-ci ildən 3 aydan bir çıxır

“Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə uyğun olaraq 16 may 2005-ci il tarixdə № 1105-A1-419 nömrə ilə Ədliyyə Nazirliyində uqota alınmışdır.

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyasının Rəyasət Heyətinin
30 aprel 2010-cu il tarixli iclasında (protokol № 10 R)
dövri elmi nəşr kimi təsdiq edilmişdir.*

REDAKSIYA HEYƏTİ

DİLÇİLİK:

fil.e.d., prof. Məmmədov Azad
fil.e.d., prof. Vəliyeva Nigar
fil.e.d., prof. Cahangirov Fikrət
fil.e.d. Sadıqova Gülnarə
fil.f.d., dos. Qəribova Jalə
fil.e.d., dos. İbrahim Ülfət
fil.e.d., dos. Cəfərova Kəmalə
fil.f.d., dos. Əhmədov Fazil
fil.e.d., dos. Yusifov Elxan
fil.f.d., dos. Müslümova Günay

ƏDƏBİYYAT:

fil.e.d., prof. Xəlilli Şahin
fil.f.d., dos. Abdullayeva Yeganə
fil.f.d., dos. Məmmədova Samirə

PEDAQOGİKA/METODİKA:

ped.f.d., dos. Şirəliyev Əmrəl
ped.f.d., dos. İmanova Sevda
ped.f.d. Kazdal Vəfa

BEYNƏLXALQ MƏSLƏHƏTÇİLƏR:

fil.e.d., prof. Kövecses Zoltan – Etvás Loránd
Universiteti, Macarıstan, Budapeşt
fil.e.d., prof. Levandovska Barbara – Konin
Dövlət Tətbiqi Elmlər Universiteti, Polşa, Varşava
fil.e.d., prof. Miljkoviç Emma – Belqrad
Universiteti, Serbiya
Peart İan – “Visions of Azerbaijan” jurnalı, Böyük
Britaniya, Vulverhempton
fil.e.d., prof. Vorobyova Olqa – Kiyev Milli
Dilçilik Universiteti, Ukrayna, Kiyev
Dr. Svetlana Kurtes – Madeira Universiteti,
Portuqaliya
fil.e.d., prof. Həşimov Elçin – Moskva Dövlət
Pedaqoji Universiteti, Rusiya, Samara
fil.e.d., prof. İga Mariya Lehman – İctimai Elmlər
Universiteti, Polşa, Varşava
Dr. İosefina Blazsani-Batto – ADU-nun Rumın
Dili və Mədəniyyəti mərkəzinin direktoru,
Rumıniya
fil.e.d., prof. Markovic Ljiljana – Belqrad
Universiteti, Serbiya, Belqrad

Baş redaktor:

Baş redaktorun müavini:

Məsul redaktor:

Korrektor:

fil.e.d., prof. Zeynalova Sevinc,
fil.e.d., prof. Əliyeva Həmidə,
fil.f.d., dos. Allahverdiyeva Aytən,
Aslanova Xatirə

EDITORIAL BOARD

LANGUAGE:

Mammadov Azad, *D.Sc., professor*,
Valiyeva Nigar, *D.Sc., professor*,
Cahangirov Fikrat, *D.Sc., professor*,
Sadigova Gulnara, *D.Sc., professor*,
Garibova Jala, *PhD, associate professor*,
İbrahim Ulfat, *PhD, associate professor*,
Cafarova Kamala, *PhD, associate professor*,
Ahmedov Fazil, *PhD, associate professor*,
Yusifov Elxan, *PhD, associate professor*,
Muslimova Gunay, *PhD, associate professor*,

LITERATURE:

Khalilli Shahin, *D.Sc., professor*,
Abdullayeva Yegana, *PhD, associate professor*,
Mammadova Samira, *PhD, associate professor*,

PEDAGOGY/ METHODS OF TEACHING:

Shiraliyev Amrali, *PhD, associate professor*,
İmanova Sevda, *PhD, associate professor*,
Kazdal Vafa, *PhD, associate professor*

INTERNATIONAL ADVISORY BOARD:

Zoltan Kövecses, *PhD, DLitt, Professor*, Eötvös
Lorand University, Hungary, Budapest
Barbara Levandovska, *D.Sc., professor*, Konin State
University of Applied Sciences, Poland, Warsaw
Emma Mijikovich, *D.Sc., professor*, Belgrade
University, Serbia, Belgrade
Ian Peart, *Visions of Azerbaijan magazine*,
United Kingdom, Wolverhampton
Olqa Vorobyeva, *D.Sc., professor*, Kyiv National
Linguistic University, The Ukraine, Kyiv
Dr. Kurtés Svetlana, University of Madeira,
Portugal
Elchin Gashimov, *D.Sc., professor*, Moscow City
University – Samara Branch, Samara
Iga Maria Lehman, *PhD, Associate Professor*,
University of Social Sciences, Poland
Iosefina Blazsani-Batto, *Associate Professor*,
Director of Romanian Language and Culture Center
of Azerbaijan University of Languages, Romania
Ljiljana Markovic, *PhD, professor*, University of
Belgrade, Serbia

Editor – in- chief:
Deputy editor:
Managing editor:
Proofreader:

Zeynalova Sevinj, *D.Sc., professor*,
Aliyeva Hamida, *D.Sc., professor*
Allahverdiyeva Ayten, *PhD, associate professor*,
Aslanova Khatira

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Мамедов Азад, *д.ф.н., проф.*
Велиева Нигяр, *д.ф.н., проф.*
Джахангиров Фикрат, *д.ф.н., проф.*
Садыгова Гюльнара, *д.ф.н.*
Гарибова Жаля, *к.фил.н., доц.*
Ибрагим Ульфат, *к.фил.н., доц.*
Джафарова Камалая, *к.фил.н., доц.*
Ахмедов Фазил, *д.фил.ф., доц.*
Юсифов Ельхан, *к.фил.н., доц.*
Муслумова Гюнай, *к.фил.н., доц.*

ЛИТЕРАТУРА:

Халилли Шахин, *д.ф.н., проф.*
Абдуллаева Йегана, *к.фил.н., доц.*
Мамедова Самира, *к.фил.н., доц.*

МЕТОДИКА/МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ:

Ширалиев Амралы, *к.пед.н., доц.*
Иманова Севда, *к.пед.н., доц.*
Каздал Вафа, *к.пед.н., доц.*

ЗАРУБЕЖНЫЕ КОНСУЛЬТАНТЫ:

Золтан Кевечес, *д.ф.н., проф.*, университет
Этвас Лоранд, Будапешт
Левандовски Барбара, *проф.*
Государственный университет прикладных
наук в Конине, Польша
Милкович Эмма, *проф.* Белградский
университет, Сербия
Пэарт Иан, *редактор журнала* “Visions of
Azerbaijan” Великобритания, Вулверхемптон
Воробьева Ольга, *проф.*, Киевский
национальный лингвистический университет,
Украина
Др. Светлана Куртес, Университет Мадейра,
Португалия
Гашимов Эльчин, *д.ф.н., проф.*, Московский
государственный педагогический университет
(Самарский филиал), Самара
Ига Мария Лехман, *д.ф.н., проф.*,
Университет общественных наук, Польша
Dr. Йосефина Блазани- Батто, директор
Центра румынского языка и культуры, Румыния
Лжилжана Маркович, *д.ф.н., проф.*,
Белградский Университет, Сербия

Главный редактор:
Заместитель главного редактора:
Ответственный секретарь:
Корректор:

Зейналова Севиндж – *д.ф.н., проф.*,
Алиева Гамида – *д.ф.н., проф.*,
Аллахвердиева Айтен – *к.фил.н., доц.*,
Асланова Хатира

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Aysel Həsənova</i> BRİTANIYA İNGİLİS DİLİNİN TİPİK QRAMMATİK FƏRQLƏRİ.....	11
<i>Nigar Haqverdiyeva</i> İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLU.....	21
<i>Cəmilə Qasımova</i> İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏN VƏ 1990-ci İLDƏN SONRA ALMAN BƏDİİ DİLİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	27
<i>Nüşabə Həsənova</i> MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ BƏZİ SÖZÖNÜLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	36
<i>Vüsalə Abbasova</i> İNGİLİS DİLİNDƏ SOSIAL-KULTUROLOJİ METAFORALARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	42
<i>Yazgül Abbasova</i> FRANSIZ DİLİNDƏ SİFƏTLƏRİN CİNS VƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI.....	51
<i>ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ / ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ</i>	
<i>Nuranə Nuriyeva</i> XIX ƏSR ABŞ ƏDƏBİYYATINDA ORİYENTALİZMİN İZLƏRİ.....	57
<i>Gülşən Bağirova</i> FRANSA MÜQAVİMƏT HƏRƏKATINDA ƏHMƏDİYYƏ CƏBRAYİLOV FENOMENİ (Elxan Elatlının “Armed Mişel” romanı əsasında).....	69
<i>Nigar Ağayeva</i> A.KLARKIN “ALLAHIN ÇƏKİCİ” ROMANINDA UTOPIYA İLƏ DİSTOPIYANIN SİMBİOZU.....	79

PEDAQOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

Zenfira Zeynalova

Arzu Rəcəbli

XARİCİ DİL ÖYRƏNƏNLƏRDƏ EŞİTMƏ BACARIQLARININ
İNKİŞAFI HAQQINDA.....84

Venera Mustafayeva

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİL MƏNİMSƏMƏNİN
BƏZİ PROBLEMLƏRİ.....91

Mətanət Hacıyeva

Elnarə Məmmədova

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİKA ÜZƏRİNDƏ İŞ.....96

ELMİ DİSPUT

Azad Məmmədov

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKALARINDAKI FUNDAMENTAL
ANLAYIŞLARA DAİR BƏZİ QEYDLƏR.....104

CONTENTS

LINGUISTICS

- Aysel Hasanova*
THE TYPICAL GRAMMAR DIFFERENCES OF
BRITISH ENGLISH.....11
- Nigar Hagverdiyeva*
THE ROLE OF CULTURE IN THE DEVELOPMENT OF ENGLISH AND
AZERBAIJANI LANGUAGES.....21
- Jamila Gasimova*
CHARACTERISTIC FEATURES OF THE GERMAN LITERARY
LANGUAGE AFTER THE SECOND WORLD WAR AND AFTER 1990.....27
- Nushaba Hasanova*
FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF SOME PREPOSITIONS IN
MODERN ENGLISH.....36
- Vusala Abbasova*
SEMANTIC FEATURES OF SOCIOCULTURAL METAPHORS
IN ENGLISH.....42
- Yazgul Abbasova*
GENDER AND QUANTITY CATEGORY OF ADJECTIVES
IN FRENCH.....51

LITERATURE / LITERATURE STUDIES/ LITERARY THEORY

- Nurana Nuriyeva*
TRACES OF ORIENTALISM IN 19TH CENTURY USA LITERATURE.....57
- Gulshan Baghirova*
FRANCE IN THE RESISTANCE MOVEMENT. THE PHENOMENON OF
AHMADIYA DZHABRAILOV (Based on the novel by Elhan Elatli
“Armed Michel”).....69
- Nigar Agaeva*
THE SYMBIOSIS OF UTOPIA AND DYSTOPIA IN A.CLARK'S NOVEL
“THE HAMMER OF GOD”.....79

PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES

<i>Zenfira Zeynalova</i> <i>Arzu Rajabli</i> DEVELOPING LISTENING COMPETENCE IN FOREIGN LANGUAGES.....	84
<i>Venera Mustafayeva</i> THE ESSENCE OF THE INTERACTIVE TEACHING AND ITS IMPORTANCE AT FOREIGN LANGUAGE LESSONS.....	91
<i>Matanat Hajiyeva</i> <i>Elnara Mammadova</i> WORK ON VOCABULARY WHEN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE.....	96
SCIENTIFIC DISPUTE	
<i>Azad Mammadov</i> SOME REMARKS ON BASIC CONCEPTS IN ENGLISH GRAMMARS.....	104

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

<i>Айсель Гасанова</i> ТИПИЧНЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ БРИТАНСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	11
<i>Низяр Хагвердиева</i> РОЛЬ КУЛЬТУРЫ В РАЗВИТИИ АНГЛИЙСКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ.....	21
<i>Джамиля Гасымова</i> ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕМЕЦКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ПОСЛЕ 1990 ГОДА.....	27
<i>Нушаба Гасанова</i> ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НЕКОТОРЫХ ПРЕДЛОГОВ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	36
<i>Вусала Аббасова</i> СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ МЕТАФОР В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	42
<i>Язгюль Аббасова</i> КАТЕГОРИЯ РОДА И ЧИСЛА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	51
ЛИТЕРАТУРА /ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ/ ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ	
<i>Нурана Нуриева</i> СЛЕДЫ ОРИЕНТАЛИЗМА В ЛИТЕРАТУРЕ США XIX ВЕКА.....	57
<i>Гюльшан Багирова</i> ФРАНЦИЯ В ДВИЖЕНИИ СОПРОТИВЛЕНИЯ ФЕНОМЕН АХМАДИЯ ДЖАБРАИЛОВА (по роману Эльхана Элатлы "Вооруженная мишель").....	69
<i>Низяр Агаева</i> СИМБИОЗ УТОПИИ И АНТИУТОПИИ В РОМАНЕ А.КЛАРКА «МОЛОТ ГОСПОДЕНЬ».....	79

**ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ**

*Земфира Зейналова,
Арзу Ражаблы*

О РАЗВИТИЕ СЛУХОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У ОБУЧАЮЩИХСЯ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....84

Венера Мустафаева

СУТЬ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ НА
УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.....91

*Матанат Гаджиева,
Эльнара Мамедова*

РАБОТА НАД ЛЕКСИКОЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ
ЯЗЫКУ.....96

НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

Азад Мамедов

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕТКИ О ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ПОНЯТИЯХ В
ГРАММАТИКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....104

**DİLÇİLİK
LINGUISTICS
ЛИНГВИСТИКА**

UOT 811.

Aysel Hasanova

e-mail: ayselgasanova@ait.edu.az

Azerbaijan Institute of Theology

**THE TYPICAL GRAMMAR DIFFERENCES
OF BRITISH ENGLISH**

Key words: *the english language, Britain, America, difference*

Açar sözlər: *ingilis dili, Britaniya, Amerika, fərqlilik*

Ключевые слова: *английский язык, Британия, Америка, отличие*

The English language usage and structure have considerably changed in modern times. This is explained by the fact that there are three main categories in which the British English language can be divided. “The first kind of English is regarded as traditional (conservative). The royal family and the British Parliament are among the few groups who speak traditional English. The second type is employed by the media and is thought to be the accepted norm (received pronunciation). Advanced English is the final language category” [13]. This is the most flexible variety, where words and phrases from other languages have been thoroughly ingrained into the English language. The younger generation, who is heavily influenced by American English, uses it most frequently.

“The central and south-east of England's educated population speaks the form of English that we learn, the so-called national standard. British English is distinguished by its strict grammatical standards” [13]. The British adhere to these laws as law-abiding individuals. They do not perceive the need to intentionally make the English language simpler since they are extremely sensitive to their culture and proud of their language. The intonation and pure pronunciation of British English are its defining characteristics.

After Chinese and Hindi, English is the language with the second-highest number of speakers. Its widespread use is attributable to the establishment of British colonies between the 13th and 19th centuries, as well as to the United States' growing political and economic clout from the turn of the 20th century onward. English has historically been developed into the following dialects: British, American, Indian, Australian, Irish, Canadian, African, and New Zealand [13].

As taught in nations where English is not the primary language, British and American dialects are regarded as the global standards for written and spoken English. The majority of the former British Empire nations where English is not the primary language of instruction adhere to British linguistic customs.

In this article, we will study how British English and American English differ in terms of word morphology and categorization, sentence components, and sentence structure. “The British variant is one of the pluricentric languages officially fixed forms that typically develops when the same language that is spoken by many peoples who perished gradually from the same ethnocultural source. Since they are frequently indigenous to numerous peoples in numerous states, language variants have the greatest impact on the study and evolution of the largest, geographically most widespread languages of the world” [11].

The problem of variant selection has been discussed and debated by many famous scientists. The importance of this topic lies in the fact that clear criteria by which the choice is made have not yet been defined. Of course, “differences must occur at all levels of language (phonetic, lexical, grammatical and grammatical differences) seem to be more important because grammar is the “base” of a language – the subsystem of a language that is least changeable” [4, p. 18].

Here are some examples of differences in grammar between British, American and Australian English variants. The grammar of the Australian variant is very similar to the British, so it is important to compare the British and American variants more closely. Thus, “by American English (AE) we understand the version of English accepted in the United States, and British English (BE) is the officially accepted standard of English in Great Britain” [13].

Grammatical affixes are units of comparison at the level of the morphological structure of words. Consider four important parts of speech: verb, noun, adjective, and adverb. The most important differences in the morphology are observed in the verb systems of the two variants. In the UK, the past tense of the verb “light” is “lit”, not “lighted”. American English

renders the word “lit” as “lit” and “lit” as “lighted”. “There is a point of view that the American version is characterized by the presence of the suffix *-en* in the form of verbs, for example, I got – gotten, proved – proven, etc.” [13]. It is clear that here we are not talking about the presence of special morphemes in the American or British versions. Indeed, if one proceeds from the fact that a morpheme is a class of semantically similar allomorphs related to further division, it is worth noting that both variants of the verbal paradigms are characterized by the same inflectional morphemes. The corpus analysis of the verbs “proved” and “proved” shows that the frequency of the use of “proved” is only once, while there is no any frequency of the use of “proven” which is observed in the text.

“The past participle form of “to get” is almost never used in modern British English; The only exceptions are some northeastern and western English dialects. Instead, the word “got” is used throughout, with the exception of some obsolete expressions such as “ill-gotten gains” [13]. For example, in the novel *Sister Carrie* (by J.London) we observe only the use of the form “gotten”: “When she had *gotten* safely into the street, she could scarcely restrain the tears...” [16, e-library] Regarding the use of tenses, the differences between the Simple and Perfect forms are notable. Traditionally, British English uses the Present Perfect and the adverbs already, still, or still to describe recent events. In American English, both Present Perfect and Past Simple can be used for these purposes. In addition, there is no reason to talk about differences in the inventory of allomorphs. If we turn to the given examples, it is not difficult to notice that allomorphs of morphemes are opposed to each other, which occur in both variants and are not distinctive elements of AE or BE. The number of these allomorphs, like all the others that characterize the verbal and nominal paradigms, does not show any variation in itself when comparing AE and BE.

Consider the example of the usage of the verb “to get” in the film “The Queen”. Corpus analysis of concordance of the verb “get” showed a frequency of 16 (hits). The usage of “got” is relatively smaller than “get”, its frequency is exactly 15 considering it as a notional and auxiliary verb. However, no “gotten” form is met in the text. Therefore, one can assume that the British variant is more frequent and applicable than other forms.

It follows that we can state there are no inventory differences between AE and BE at the morphological level. The differences between AE and BE in morphology are subsystemic in nature, and all the units of the morphological system are included in a common core. The issue of distributional differences at this level remains to be resolved. “In grammar,

the phonologically and morphologically determined distribution of allomorphs is different. In the first case, we are talking about a collection of phonemic environments in which one or another allomorph occurs. This includes patterns that determine the distribution of */-d, -t, -id/*. Obviously, these patterns are the same for both British and American Standard English. The American English adjectives “slow” and “real” are used as adverbs” [1, p. 37]. In terms of vocabulary, the most productive mode in American English, according to G.B.Anrushina, is abbreviations. “On American soil, the following abbreviations arose, although they are also often used in the British version: movies, story games, gymnasium and others” [2, p. 262].

In English, there are special nouns that mean a group of people, but they can be used both in the singular and plural forms: for example, team, people, and army. In English, these nouns have both plural and singular forms. The choice is made according to whether it is about the whole group as a whole or its individual members. In the American variant, the singular form of these nouns dominates. In American English, as in British English, W.D.Arakin points out the following productive suffixes: “the *suffixes -er, -ment, -ity* are characteristics of a noun; ending *-ize* for verbs, ending *-an* for adjectives, which is used more often than ending *-ic*. Moreover, the usage is common in both languages” [14]. Therefore, we can conclude that there are differences in the grammatical suffixes of verbs at the level of the morphological structure of the word. The American version retains the Middle English ending *-en*. Some adjectives can be used as adverbs without adding *-ly* to their stem. At the level of phonemes and allomorphs, there are no differences between the American and British variants.

Considering the differences at the level of word categories of verbs, one can notice the differences in the use of the Present Perfect and the Past Indefinite, which have been noted by many researchers (e.g. G.B.Anrushina). “A comparative analysis of the use of Present Perfect and Past Indefinite verb forms in British and American English shows that the frequency ratio of these forms is different in BE and AE. On average, the ratio of Present Perfect: Past Indefinite is 1:2 in BE and 1:3.5 in AE” [5, p. 77]. In addition, M.A.Goldenkov notes “the replacement of the perfect form with the imperfect form, which is characteristic of the American version” [6].

Differences in usage occur in the synthetic (simple) and analytical forms of clauses. The synthetic form with the zero morpheme is used much more often in the American version – mainly when forming additional clauses after verbs, such as recommend, require, and in subject, attribute, conditional and predicates. Differences in form usage are usually related to

some stylistic differentiation. For example, in AE, the synthetic form is stylistically neutral, while the should form is written. On the other hand, as I.V. Arnold notes that “the most common should form in BE is stylistically neutral, while the synthetic form is more formal” [15].

Relative oppositions that are not related to the presence or absence of a certain form, but to its appearance or use, are a very typical phenomenon in the field of grammar. In this regard, special attention should be paid to the use of auxiliary verbs will and shall, as well as would and should in the English forms Future and Future in the Past. The scientific literature has already noted “the use of the verbs will and would in AE as universal auxiliary verbs Future and Future in the Past” [2, p. 265].

Regarding the American variant, here we can refer to the view of the linguist Twoddell, who writes: “The alternation of shall and will in the sense of prediction among some [Americans] is determined by traditional prescription. Most use mainly or exclusively in questions where the speaker is asking for guidance about his behavior in the future, while questions require a simple prediction” [12]. In other words, we are talking about the juxtaposition of two models of will and would in AE. In the first, most common model, auxiliary verbs function as a universal future indicator. “In this case, the words shall and should are used only as modal verbs, the meaning of “should”. In the second model, the verbs shall and will (as well as should and would) are associated with further division” [12]. “In this case, the difference in usage is related to a difference in functional style. Shall in AE is much more common in the bookish language, especially among educated older Americans influenced by old-school grammar that consistently followed British standards. However, the occurrence of shall in AE in informal speech is very low” [6, p. 7].

According to M.A. Goldenkov, “in England, the ratio of these models according to their usage is the opposite of that of the United States. The predominance of the second model here is largely facilitated by standard regulation. This can be explained by the special emphasis on the subjunctive should and would in both variants of English, because the relationship between the descriptive future and the descriptive subjunctive is characteristic of all Germanic and some other Indo-European languages. The nature of the future tense depends on the nature of the subjunctive mood forms” [6, p. 7].

When talking about the certainty-indeterminacy category, it is worth noting the differences in the use of articles, for example: “to\in the hospital/hospital” is the American version, while in the UK “hospital

/hospital" is without the article" [5, p. 77]. "Often one preposition is used instead of another in the same expression, for example: "on the weekend / on weekend" in the British version instead of "at the weekend / at weekend"; "on the street" instead of "in the street" [10, p. 69]. Let's consider a pair of examples from BBC News where the two variants are possible as it can be seen from the patterns:

"Pontefract revellers to get safe space *at weekends*" (BBC, 25 November, News, Leeds, and Yorkshire) [20].

"The final word *on the weekend's* football" (BBC, 7 November Sport) [21].

"The gender of nouns is expressed by replacing the British words barman and marmaid with the genderless bartender in the American version. Many expressions in the American language change" [13]. For example, "an American would say "take a shower/take a bath" instead of "to have a shower/to have a bath". Instead of "needn't" the complex form "don't need" is used" [13].

Regarding the foregoing, it should be concluded that at the level of the structure of the word categories, there are variations in dialects: for the category of tense, aspect, and mood of the verb; in the category of certainty (uncertainty), gender, in combination with prepositions of the nouns. Nevertheless, "most grammatical characteristics of American English do not bear the status of normative in modern English" [12]. The topic of comparison at the level of syntax is the grammatical patterns of word phrases and sentences. At this level, only distributive variations differ in some verb phrases, there are discrepancies associated with the possibility or impossibility of using a prepositional-nominal phrase with this verb.

"In the British version, in verb phrases "to battle", you are to use the preposition "with" or "against", while the American version of this verb does not demand a preposition after itself. The same variations are found in verb phrases "to protest", that in the British version demands the prepositions "against" or "over" after itself, and in the American version this verb is used without a preposition. Significant differences are revealed only in cases where this verb is used in the meaning of "to protest." Similarly, when it bears the meaning of "to categorically affirm" (to protest one's innocence), in both forms a construction without a preposition is used" [10, p. 51]. It is interesting that the variant of "battle against" and "battle over" are simultaneously used in British English. The examples are taken from BBC News:

"Corfe Mullen campaigners lose six-year *battle over* woodland" (13 October, News, Dorset) [17]. "

“Theo, 9, wins BBC award for *battle against* litter on Hemsby beach” (29 September, News, Norfolk) [18].

“In the dimensions connected with the comparison of definite verbs with prepositions”, according to M.A. Goldenkov, “no rule is observed” [6, p. 65]. “A construction in which an indirect object follows a direct object is not used in the American version. M.A. Goldenkov citing R. Kuerk writes, “in BE such a placement of the elements of a verb-object phrase is regarded much more normal, in spite of the fact that it is somewhat less common than that noticed in “show you them” constructions applied in both variations. It can be proposed that the nearly less common usage of “show them you” constructions is due, particularly, to outstanding structural restrictions that make the range of their application narrow” [6, p. 75]. In fact, the demonstrated word order is possible only in the forms where the direct object is expressed by a pronoun.

Regarding another example of discrepancies connected to the order of the elements of syntactic constructions, one can consider the phrases found only in AE in which the indefinite article stands before the numeral “half” (a half hour, a half dollar, a half dozen, etc). Similarly, “the constructions with “half an hour”, that are the only real variant in BE, are also applied in AE in the same contexts. The two variants of this model are acceptable in AE and BE. Let's compare, for example, the constructions like “a dozen eggs”, “a hundred times”, that do not demonstrate the indications in British and American usage. The variations in the case we are regarding are, in fact, thanks to a partial mismatch in the lexical content of these constructions” [12].

The lexical material also defines the variants which are noticed in both dialects in relation with the functional use of the two models of interrogative sentences – with and without the auxiliary verb “do”. As far as you know, both patterns are applied in both AE and BE variants. “Similarly, the pattern with inverted word order and without auxiliary “do” refers to the sentences with modal verbs, verbs “to be” and “to have”. In the American variant, there are no textual restrictions that define the compatibility of “do” and “have” [12].

In British English, the auxiliary verb “do” is joined with “have” only regarding the context that means the action expressed by the verb that is repeated or regular. If in the American variant the construction with do is applied without limitations, then the ratio of using the construction without “do” is nearly small. A construction without “do” is regarded as “grammatically incorrect” (unmarked) in some forms where a pronoun is used as an object. Moreover, there are morphological limitations that further narrow the

possibility of the use of this construction. Particularly, “the interrogative form of the verb “have” in the past tense is not ordinary for the American variants. If the sentences like "Have you the table?" occur approximately regularly, then the sentences like “Had you the table?” are a seldom case” [7, p. 63].

In conclusion, as we have seen, the grammatical variations between American and British English are significantly noticed, which suggests the scientists the right to differentiate British English as a separate language variant. According to H.L.Manham, “over 180 million people use the American English language nowadays, and approximately 50 million people speak British English” [11]. Some American scientists firmly consider that if we consider the fact of people quantity who use the English language, then the American variant has the status of a separate language. According to D.Crystal, “the world is changing and a process of globalization of the language occurs, and American English has a tendency to make the grammar forms simply (mainly, verb tense forms)” [7]. In fact, the differentiation is not meant to single out American language as separate. Having regarded, for example, some dozen forms of the verb, only four differences can be revealed, that does not let us to distinguish the American variant as a separate language. Consider, for example, the German language, that is close to English, and the category of plural forms of the nouns, one can see complete differences: “in English, the main method is to add the grammatical affix *-(e)s* to the root of a noun, in German – suffixes *-e*, *-(e)n*, *-er*, *-s*, and umlaut; moreover, there is a demon-suffixal form either” [12; 13]. Consequently, within small examples of one grammatical category, one can see that the German language is an entirely varied language.

The conducted study showed that British-American differences are explained by differences in the principles of representing the picture of the world by linguistic means and once again testify to the high nominative potential of the English language and the true realization of this potential by its speakers in the process of communication on both sides of the ocean. It is presented that at the present time, in an era when the English language is experiencing a stage of globalization and the impact of contradictory trends, the conducted research will contribute to the development of an objective approach to its study and fixation of the features of its variants from cognitive and communicative positions. Therefore, we cannot distinguish British English and American English as separate languages.

References

1. Александрова, О.В. современный английский язык для филологов: морфология и синтаксис: учебное пособие. пособие / О.В.Александров. пособие. – М.: Дрофа, 1998. – 224 с.
2. Антрушина, Г.Б., Афанасьева О.В., Морозова Н.Н. Лексикология английского языка. – М.: Дрофа, 2000. – 288 с.
3. Аракин В.Д., История английского языка. – М.: Просвещение, 1985. – 256 с.
4. Блох, М.Я. Теоретические основы грамматики. – М.: Высшая школа., 2004. – 239 с.
5. Заботкина, В.И. Новая лексика современного английского языка: Учеб. пособие. – М.: Высшая школа., 1989. – 124 с.
6. Голденков, М.А. Осторожно: Hot dog. Современный активный английский. – М.: ЧеРо, 1999. – 272 с.
7. Кристалл, Д. Английский язык как глобальный. – М.: Весь Мир, 2001. – 190 с.
8. Нестерчук, Г.В. США и американцы. - М.: Высшая школа., 1997. – 238 с.
9. Швейцер, А.Д. Очерк современного английского языка в США. - М.: Высшая школа., 1963. – 215 с.
10. Эпштейн, Г.А. Предлоги. Союзы. Словообразование. – СПб.: KARO, 2001. – 240 с.
11. <http://www.homeenglish.ru/Articlesosnovn.htm>
12. https://en.wikipedia.org/wiki/British_English
13. <https://studopedia.ru/>
14. <http://www.youreng.narod.ru/>
15. <https://www.fulltextarchive.com/book/Sister-Carrie-by-Theodore-Dreiser/>
16. <https://www.bbc.com/news/uk-england-dorset-63231602>
17. https://www.bbc.co.uk/search?q=battle+against&d=NEWS_GNL
18. https://www.bbc.co.uk/search?q=at+weekend&d=SEARCH_PS
19. <https://www.bbc.com/sport/articles/cje7xy92qvno>

Aysel Həsənova

Xülasə

Britaniya ingilis dilinin tipik qrammatik fərqləri

Bu məqalədə Britaniya İngilis dilinin fərqli qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən bəhs edilir. İngilis dilində Amerika, Avstraliya, Yeni Zelandiya və s. kimi bir sıra dialektlər (variantlar) mövcuddur. Nəzərə almaq lazımdır ki, ingilis dilinin variantları təkcə qrammatik deyil, həm də fonetik və leksik cəhətdən fərqlənir. Beləliklə, əsasən qrammatik səviyyədə morfoloji fərqlər izlənilir. Bunlara nitq hissələrinin müxtəlif formalarının (isim, fel, zərf, sifət və s.) istifadəsi daxildir. Tədqiqat göstərdi ki, qrammatik səviyyədə fərqlər mövcuddur və bu, həm linqvistik, həm də tarixi-coğrafi faktlarla izah olunur.

Айсель Гасанова

Резюме

Типичные грамматические различия британского английского языка

Данная статья посвящается изучению отличительных грамматических черт Британского английского языка. Английский язык располагает рядом диалектов, таких как американский, австралийский, новозеландский и т.д. Следует иметь в виду, что варианты английского языка отличаются не только грамматически, но также онетически и лексически. И так, на уровне грамматики, в основном, прослеживаются морфологические различия. К ним относятся использование разных форм частей речи (существительное, глагол, наречие, прилагательное и т.д.). Исследование показало, что различия на уровне грамматики присутствуют и объясняется это как лингвистическими, как историческими так и географическими фактами.

Рәүҗи: f.f.d. İ.Sәмәдова

Redaksiyaya daxil olma: 29.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.08.2022

Çapa qəbul olunma: 01.09.2022

UOT 811.

Nigar Haqverdiyeva

e-mail: hagverdiyeva_nm@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MƏDƏNİYYƏTİN ROLU

Açar sözlər: *dil, mədəniyyət, modifikasiya, anlayış*

Key words: *language, culture, modification, conception*

Ключевые слова: *язык, культура, модификация, концепция*

Bəşəriyyət yaranandan bəri formalaşmağa doğru irəlilədikcə təbii bir proses olaraq çox böyük inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bəşəriyyətin inkişaf mərhələsinin ən ali məqamı əlbəttə ki, mədəniyyət olmuşdur. Bu elə bir mütləq məqamdır ki, bəşəriyyət mövcud olduqca daim onu addım-addım izləyəcək və modifikasiya ilə nəticələnəcək. Mədəniyyət olduqca geniş məfhumdur. Mədəniyyətlə müqayisədə dil daha konkret məfhumdur, baxmayaraq ki, dilin özünəməxsus kateqoriyaları, sahələri vardır. Əlbəttə ki, dil mədəniyyətə daxil olan anlam olduğundan bu iki anlayışı bir-birindən tamamilə ayrı götürmək doğru olmazdı. Beləliklə, dil və mədəniyyət bir-birilə birbaşa əlaqəsi olan iki mühüm anlayış olduğu üçün tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu araşdırmada dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsindən, bir-birinin inkişafında oynadığı roldan və təsir amillərindən bəhs etməyə çalışacağıq. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təşəkkülü kəsb etdiyi əhəmiyyət baxımından daim diqqət mərkəzində olduğu üçün mövzu aktuallığı ilə diqqət çəkir. Bu araşdırmanın əsas qayəsi ingilis və Azərbaycan dillərinin istifadəsində mədəniyyətin mərkəzi faktor olmasıdır. Tədqiqatda əsas məqsəd və vəzifə isə müasir dövrdə ingilis və Azərbaycan dillərinin keçdiyi inkişaf prosesində mədəni komponentlərin təsiri və özünü büruzə verdiyi ifadə elementlərini araşdırmaqdır.

Dilin inkişafında ən ümdə amil mədəniyyətin roludur. Etiraf etmək lazımdır ki, müxtəlif mədəniyyətlər dillərin formalaşmasında, inkişafında, müasir sosial-mədəni cəmiyyətlə ayaqlaşmasında, yeni mühit, yeni təfəkkür tələblərinə cavab verməsində, qloballaşma konkekstində müasir insan düşüncəsində xüsusi və mühüm rol oynayır. Dilin formalaşmasında və inkişafında müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin təsiri olduqca böyükdür.

Tarixə nəzər salsaq dilin inkişaf prosesində müxtəlif xalqların mədəniyyət elementlərinin təsirini aydın görə bilərik. Dil, mədəniyyətin tərkib

hissəsi kimi onunla çoxdan qaynayıb qarışmış və öz səciyyəvi xüsusiyyətlərində mədəniyyətin elementlərini müasir dövrümüzədək daşımaqdadır.

Bəs mədəni təsirlərə hansı nümunələr daxildir? Bir mədəniyyətin spesifik xüsusiyyətlərini ümumiləşdirmək faydalı ola bilər: etnik mənsubiyyət, dil, din və mənəvi inanclar, cins, sosial-iqtisadi sinif, yaş, coğrafi mənşə.

Dil öyrənərkən ya tədris edərkən, bilik səviyyəsindən asılı olmayaraq, lakin öyrəncinin dünyagörüşünü də nəzərə almaqla, mütləq şəkildə mədəniyyət anlamına xüsusi diqqət yetirmək və ciddi şəkildə yanaşmaq lazımdır. Çünki istənilən dil mənimsənilməsini mədəniyyət hadisəsi kimi qəbul etməklə yanaşı, həm də mədəniyyət hadisəsi ilə birgə öyrənilməlidir. Dilin mənsub olduğu mədəniyyəti tanımadan, öyrənmədən, tədqiq etmədən dilin özünəməxsus xüsusiyyətlərini dərk etmək, ya anlamaq çətin olardı. Bu baxımdan, mədəniyyət hadisəsinin dil öyrənilməsində mühüm yeri vardır. Mədəniyyətə aid olan sahələri – incəsənəti, ədəbiyyatı, həyat tərzini, ənənələri, milli dəyərləri, mentaliteti öyrənmə dili daha mükəmməl, doğru, bacarıqla mənimsəməyə aparən yeganə mükəmməl yoldur. Əks təqdirdə bu, sadəcə tərcümə maşını kimi anlaşıq, hissiyatsız, çətin dərk olunan, ən maraqlısı isə, heç də doğru anlaşılmayan maraqsız bir iş çevrilərdi.

Ən maraqlı məqamlardan biri də dil ilə mədəniyyətin ən ali forması sayılan musiqi arasında olan sintez, bağlılıqdır. German dilləri üzrə elmlər doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli “Musiqi və dil” adlı kitabında ən xırda detallarına qədər musiqi elementləri ilə dil xüsusiyyətlərini bir araya gətirir, paralel müqayisələr aparır. Professor yazır: “Musiqi dilə yaxın sahədir. Hər ikisi insan bədən hərəkətləri və səs cihazının fəaliyyəti nəticəsində meydana gəlir. Hətta dilin yaranmasından danışarkən alimlər digər nəzəriyyələr arasında musiqi nəzəriyyəsini xüsusi qeyd edirlər... Dilin və musiqinin yaranması ilə bağlı fikirlər nə qədər müxtəlif olsa da, bir şey gün kimi aydındır ki, sözsüz, dilsiz musiqi tam olmadığı kimi, musiqisiz də dil tam ola bilməz”. Professor F.Veysəlli daha sonra dillə musiqinin əlaqəsi haqda yazır: “Dillə musiqi arasında əlaqə özünü birinci növbədə hər iki sahənin bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlılığında, onların eyni fizioloji və akustik əsaslara malik olmasındadır. Deyirlər ki, musiqi dildən o tərəfdəki dildir. ...Dildə danışmaq və nəğmə oxumaq eyni fizioloji, fiziki və perseptiv əsaslara söykənir” [2, s.5-7]

Tək musiqi yox, dilin mədəniyyətlə ən yaxın təması məhz ədəbiyyatla da ölçülür. İstənilən halda, dünya ədəbiyyatına baş vuran, qiraət edən oxucu, istər-istəməz o mədəniyyətlə birbaşa təmasa girmiş olur. Təsadüfi deyil ki, müxtəlif xalqların istənilən ədəbiyyatını istər orijinaldan (əlbəttə ki, orijinal qiraət daha effektiv rol oynayır), istərsə də, tərcümədən oxuyanda fərqli mə-

dəniyyətlə, fərqli dil üslubu, dil elementləri ilə tanış olmuş olur. Dil sadəcə səslerin, sözlərin və cümlələrin öyrənilməsi kimi müəyyən edilə bilər, ədəbiyyat isə yazılı işin tədqiqidir. Ədəbiyyatın varlığı ancaq dilə əsaslanır. Dil və ədəbiyyat arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, dil həm şifahi, həm də yazılı aspektlərlə məşğul olur, ədəbiyyat isə əsasən yazılı işlə məşğul olur.

Dili ədəbiyyat vasitəsilə öyrənmək olar. Ədəbiyyat həm də dili öyrənmir. Lakin yaxşı məlumdur ki, ilk yaranan dildir. Ədəbiyyat dilsiz mövcud ola bilməz. Dilşünaslıq qaydaları və quruluşu ədəbiyyatdan daha çox texnikidir. Ədəbiyyat müxtəlif müəlliflərin yaradıcılığını və üslubunu öyrədir; daha estetik mövzudur.

Dil ədəbiyyatın şifahi və ya yazılı şəkildə çatdırıldığı ədəbiyyat vasitəsidir. Ədəbiyyatı dil yaradır. Bu o deməkdir ki, dil olmasaydı, ədəbiyyat da olmazdı.

İngilis və Azərbaycan dillərinin qarşılıqlı müqayisəsində mədəni amillərin rolunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Əgər İngilis dilini doğma dilimizlə müqayisədə birinci təhlil etsək, ortaya bir çox maraqlı məqamlar, tarixi faktlar çıxacaq. Belə ki, müxtəlif mənbələrə nəzər salanda bizə məlum olduğu kimi, İngilis dili uzun illər ərzində dəfələrlə dəyişərək uzun inkişaf yolu keçmişdir.

İngilis dilinin öyrənilməsində mədəniyyət amilinin əhəmiyyəti və rolu nədən ibarətdir? Niyə dil mənimsənilməsində mədəniyyət anlayışına üstünlük verilməli, xüsusi diqqət yetirilməlidir?

Təkcə onu qeyd etmək kifayət edər ki, İngilis dili artıq uzun illərdir ki, qlobal dil olaraq nəinki iş dünyasında mühüm dil faktorudur, eyni zamanda, İngilis dili demək olar ki, dünyanın əksər xalqları arasında, həm də təkcə inkişaf etmiş yox, olduqca qlobal təsirə malik mədəni amilə-hadisəyə çevrilmiş funksiyaya malikdir.

İngilis xalqının tarixinə nəzər salsaq görərik ki, müasir İngilis dilinin hazırkı təzahürü özündə bir çox dillərdən, müxtəlif mədəniyyətlərdən təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Belə ki, İngilis dilinin tərkibində kifayət qədər qədim latın, fransız, yunan, alman, ispan dillərindən gəlmə söz və ifadələr vardır. Məsələn, *automobile, page, helicopter* (Fransız), *querrille, siesta* (İspan), *spaghetti* (İtaliya), *polka, robot* (Czech) və s. Əlbəttə, bu siyahını artırmaq, davam etdirmək də olar.

Burada haşiyə çıxaraq qeyd etmək istərdik ki, dil və mədəniyyət anlayışının mahiyyəti təqdimlərə qədər gedib çıxır. Belə ki, dil və mədəniyyət anlamı hələ ən qədim türk abidələrindən olan “Dədə Qorqud dastanından başlayır” desək, yəqin ki, yanılmırıq. Dilin ilkin mədəni amillərinin forma-

laşması, daha doğrusu, dil və mədəniyyətin çulğalaşması, xalqın yaddaşından süzülüb gələn, onun həyat tərzinin ən həssas məqamları ilə danışan das-tandan aydın görmək olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilin mədəniyyət hadisəsi kimi başlanğıcı həmçinin mifik təfəkkürlə bağlı olduğu üçün elə mifik təfəkkürlə də başlayır. Burada, akademik Kamal Abdullanın “Kitabi-Dədə Qorqud” poetikasına giriş” kitabının “Mif və yazı” bölməsindəki fikirlərə müraciət etmək yerinə düşər. Akademik K.Abdulla yazır:

“Vacib deyil ki, mifoloji təsəvvür Yazı mədəniyyəti güc yığandan sonra dağılıb getsin, yox olsun və vacib o da deyil ki, Yazı mədəniyyəti mifoloji təsəvvürü öz ilkin bakirəliyində saxlasın.

Vacib olan odur ki, biz belə bir aydın sualın böyük filoloji əhəmiyyətini dərk edək: mifoloji təsəvvür harda qurtarır və Yazı mədəniyyəti hardan başlayır? Dəqiq sərhəd xətti varmı və yaxud bu dəyərlər bir-birinin içinə girmiş kimidirlər?!

Və vacib deyil ki, biz bu sualın dəqiq cavabını bilmirik, bəlkə, heç bunu bilməyimiz mümkün də deyil. Əsas məsələ odur ki, bu iki nəhəng mədəniyyət tiplərinin bu sualdan çıxış edib özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyənənləşdirmək mümkündür. Özü də bu ona görə mümkündür ki, xoşbəxtlikdən Dastan özündə Mifoloji dünyagörüşünün və Yazı mədəniyyətinin ən əlamətdar cizgilərini saxlamışdır.” [1, s.272]

Beləliklə, Kamal Abdullanın kitabındakı fikirlərdən də göründüyü kimi ümumiyyətlə dilin ilkin inkişaf mərhələsi mifik təsəvvürlərdən gəlmədir.

Azərbaycan dilinə də nəzər saldıqda müxtəlif dillərdən və mədəniyyətlərdən – ərəb, fars, rus, latın, yunan, fransız, italiya – gələn, məişətimizə, dilimizə daxil olan kifayət qədər çoxlu sözlər və söz birləşmələri görə bilərik ki, bu sözlər dilimizə daxil olması müxtəlif mədəniyyətlərin təması ilə bağlıdır. Məsələn, ərəb mədəniyyətindən gəlmə sözlər: *bərəkət, cəmiyyət, məktəb, müəllif, məntiq, təsəvvür və s.*; fars mənşəli olan sözlər: *qəhrəman, qəşəng, sərbəst, pəncərə, şəkər, şahər və s.*; rus dilindən gəlmə sözlər: *truba, balkon, arenda, kurtka, zamik, rul, atvyorka və s.*; latın dilindən gəlmə sözlər: *absurd, alqoritm, antena, areal, deputat, hibrid, litr, metal, rezin, termin və s.*; yunan dilindən olan sözlər: *qramatika, ritm, sintetik, sintez, sistem, xor, enerji, gigiyena, gimnastika, himn, orkestr, astronomiya və s.*; fransız sözləri: *abunə, afişa, albom, bufet, desert, elektrik, fond, menyu, mineral, büro, anket, restoran, pyes, pilot, süjet, turist, partiya və s.*; italiya dilindən *pomidor və s.* kimi sözlərin və dillərin siyahısını artırmaq da olar.

Yuxarıda bəhs olunmuş fikirlərdən gəlinən qənaətə, araşdırmaya əsasən bildirmək olar ki, hansı dil olmasından asılı olmayaraq dillər həmişə

müxtəlif mədəniyyətlər arasında körpü olaraq mədəniyyətlər arasında inteqrasiya funksiyası yerinə yetirir və ən önəmli və maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, dillərin inteqrasiyası multikultural mənə daşımaqdadır. Bu isə çox mühüm və qlobal əhəmiyyətli faktordur. Dillər və mədəniyyətlər harmoniya şəklində daim təmasda olması multikultural dəyərlərin inkişafına da böyük töhvə verəcəkdir, hansı ki, məhz bu hadisə qlobal dünya mədəniyyətini deqradasiyadan xilas edən yeganə amildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Kamal Abdulla. “Kitabi- Dədə Qorqud” poetikasına giriş. Bakı, RS Poliqraf, 2017. 320 səh.
2. Fəxrəddin Y. Veysəlli. Musiqi və dil. Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim. 2019, 128 səh.
3. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. David Crystal. UK.Cabridge University Press. 2004, pages 499.
4. Elements of Literature. USA, 1993, pages 1247.
5. Glencoe. Literature. World Literature. USA. 2000, pages 1199.
6. <https://classroom.synonym.com/culture-influence-english-language-learning-6621903.html>
7. <https://studycorgi.com/cultural-influences-on-language-development/>

Nigar Hagverdiyeva

Summary

The role of culture in the development of English and Azerbaijani languages

According to the study, it can be said that no matter what language it is, languages always perform the function of integration between cultures as a bridge between them, and the most important and interesting thing is that the integration of languages has a multicultural significance. This is a very important and global factor. The constant contact of languages and cultures in the form of harmony will largely contribute to the development of multicultural values, which is the only factor that saves the global world culture from degradation.

Нигяр Хагвердиева

Резюме

Роль культуры в развитии английского и азербайджанского языков

По данным исследования можно сказать, что вне зависимости от того, какой это язык, языки всегда выполняют функцию интеграции между культурами как мост между разными культурами, и самое главное и интересное то,

что интеграция языков имеет поликультурное значение. Это очень важный и глобальный фактор. Постоянный контакт языков и культур в форме гармонии во многом будет способствовать развитию поликультурных ценностей, что является единственным фактором, спасающим глобальную мировую культуру от деградации.

Rəyçi: *f.e.d., prof. Q.Quliyev*

Redaksiyaya daxil olma: 09.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 15.08.2022

Çapa qəbul olunma: 04.09.2022

УДК 811.112.2.

Orcid: 0000-0002-0382-9194

Джамиля Гасимова
e-mail: gasimovajamila@yahoo.de
Азербайджанский университет языков

ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НЕМЕЦКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ЯЗЫКА ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ПОСЛЕ 1990 ГОДА

Ключевые слова: послевоенная немецкая литература, «литература развалин», возникновение двух литературных направлений, современная немецкая литература

Açar sözlər: müharibədən sonrakı dövrdə alman ədəbiyyatı, “xarabalıqlar ədəbiyyatı”, iki ədəbi cərəyanın yaranması, müasir alman ədəbiyyatı

Key words: post-war German literature, "rubble literature", emergence of two literary movements, modern German literature

После окончания Второй мировой войны литература пыталась проанализировать произошедшее. Разделение Германии повлекло за собой разрозненное развитие литературы.

Немецкую послевоенную литературу часто называют «литературой развалин». Но это не совсем верно, так как «литература развалин», являясь частью послевоенной, охватывает относительно небольшой промежуток времени (1945-1950). Послевоенный период в западногерманской литературе продолжался до 1967 года. Основные темы этого периода – анализ войны и ее вытеснение из сознания народа. Кроме того, авторов, вернувшихся из ссылки, занимала проблема разделения Германии на Восток и Запад, а также вопрос поиска виновных во Второй мировой войне.

В августе 1945 года на Потсдамской конференции страны-победительницы приняли решение о разделении Германии на четыре зоны оккупации: советскую, американскую, английскую и французскую. Целью была демократизация и очищение страны от нацизма. 7 сентября 1949 года была создана Федеративная Республика Германии, а 7 октября – Германская Демократическая Республика [3, с.159]. Вследствие разделения страны немецкая послевоенная литература стала развиваться двумя различными путями. В немецкой литературе возникло два направления.

Большую популярность после войны приобрела «литература развалин» или «литература возвращенцев». Ее авторами были в основном вернувшиеся с войны или плена солдаты. Конец этой литературы приходится на экономический подъем ФРГ в 50-х годах. Раздробленность литературы послевоенных лет была вызвана не только разделением Германии, но и многочисленными конфликтами.

Хотя авторы «литературы развалин» в окончании войны узревали надежду на совершенно новое начало и в своих произведениях стремились порвать со старыми литературными традициями, начать все заново им все-таки не удалось. В западной части доминировали авторы в стилистическом отношении придерживавшиеся традиций эпохи между двумя мировыми войнами или еще более ранних. Это были представители так называемой «внутренней эмиграции», стоявшие в оппозиции к нацистскому режиму, но не покинувшие страну (Э.Кестнер, Х.Каросса, О.Лерке и др.) [4, с.65].

Литераторами-изгнанниками были писатели, вернувшиеся с ссылки и чувствовавшие себя отныне неуютно на родине. Так, Т.Манн не желал переселяться в расколотую страну. После войны он жил и работал в Швейцарии, где и скончался [5, с.164]. Между представителями «внутренней эмиграции» и литературы изгнания часто возникали разногласия по поводу того, кому из них приходилось тяжелее. Скепсис, разъедавший изгнанников, стал причиной нежелания их возвращаться на родину.

Глубоким расколом среди писателей объясняется разнородность тем литературы того времени. Одна часть авторов стремилась осмыслить национал-социализм, другая – полностью вытеснить его. Поэтому их произведения посвящены поискам ответов на вопрос о вине (виновности) и ответственности за холокост, политическим и моральным проблемам, а также описанию отдельных человеческих судеб.

Для послевоенного поколения писателей важную роль играла «Группа 47». Это была платформа для молодых литераторов, дававшая им возможность собираться, читать свои неопубликованные произведения, критиковать друг друга. С 1950 года объединение стало присуждать авторитетные премии. Членами «Группы 47» были Г.Айх, П.Целан, Г.Грасс, И.Бахман, И.Айхингер, Г.Бёлль, В.Шнурре и др.

Вначале «Группа 47» состояла в основном из писателей «литературы развалин», которые стремились обновить немецкую литературу. Со временем она стала довольно влиятельным объединением в западногерманском культурном пространстве. Вследствие участия в 60-х годах студенческих протестов против авторитарных обществен-

ных структур, капитализма, империализма и милитаризма, группа утратила свое влияние. В ориентированном на политику обществе критиковалась ее неполитическая позиция. В октябре 1967 года состоялось последнее собрание «Группы 47». Ее роспуск ознаменовал конец послевоенного этапа литературы и начало направления «Новой субъективности» и постмодернизма в развитии немецкой литературы.

Литература в советской оккупационной зоне, а позднее в ГДР была более гомогенной по сравнению с таковой в Западной Германии. Она полностью развивалась под знаком антифашизма. Ее антифашистская и левая направленность привлекли многих литераторов-изгнанников, ставших ведущими фигурами социализма. Среди них следует отметить Б.Брехта, Б.Апиц, А.Зегерс, С. Гейм и др. Литература ГДР находилась под полным влиянием этих авторов. Она была сфокусирована на анализе войны и антифашизма. Авторы выполняли общественные поручения, служившие строительству социалистического общества. Это значит, что они вынуждены были подчинять свои литературные представления жесткому регламенту. В целом литературу ГДР можно подразделить на следующие фазы развития:

1. Возвращение (1945-1949)
2. Строительство (1949-1961)
3. Прибытие (1961-1971)
4. Либерализация и критика (1971-1990)

Социалистическая единая партия Германии (СЕПГ) направляла развитие литературы, поэтому тут уместно будет говорить о централистически организованной литературной сцене. Целью такой политики было описание общественных изменений в рамках так называемого «социалистического реализма». Это хорошо прослеживается по темам и признакам литературы ГДР 50-х годов:

– тематическое описание новых производственных отношений по советскому образцу;

- положительные примеры социалистического реализма;
- воспитательная функция литературы (воспитание граждан в духе социализма);
- оптимистическая перспектива будущего;
- главные герои – рабочие;
- простой и доступный язык.

Социализм и интересы руководства ГДР находили поддержку у авторов, многие из которых находились в противостоянии фашизму.

Аналогично развитию литературы Западной Германии тема Второй мировой войны в ГДР постепенно отходит на задний план. Переломным моментом в истории государства становится строительство стены в 1961 году. Завершился период социалистического развития. Людям не оставалось ничего другого как строить новую жизнь в социалистическом обществе. Это нашло свое отражение и в литературе:

- В центре внимания становится повседневная жизнь в ГДР.
- Появлялось все больше молодых авторов, выросших в ГДР.
- Тип героя-мятежника является характерной фигурой в литературе. Вначале он находится в конфликте с жизненной реальностью, но затем обращается к социалистическому обществу и познает сущность социализма.

- Излюбленные темы: конфликт между индивидом и обществом, проблема социалистического воспитания личности, отношение между природой и человеком, строительство стены и любовь.

С избранием в 1971 году Э.Хонеккера первым секретарем Центрального комитета СЕПГ завершился процесс становления социалистического общества, авторы получили больше свободы. Это четко прослеживается в выборе тематики произведений, в которых они акцентируют свое внимание уже не на социалистическом триумфе, а на конфликте индивида в обществе. Лишение гражданства отправившегося в 1976 году на гастроли в Западную Германию барда Вольфа Бирмана вызвало многочисленные протесты. Многие авторы дистанцировались от СЕПГ. Они требовали гуманного социализма. Так появилась «подпольная» литература. Многие произведения стали печататься в ФРГ. До объединения Германии около ста писателей эмигрировало на Запад.

В целом литература ГДР претерпела большие изменения. Начиная как послевоенная, анализирующая холокост и фашизм, она после создания ГДР полностью стоит на службе социализма и государства. Но постепенно, дистанцируясь от партии, литература приобретает все больше черт западногерманского направления. Переломные моменты в ее развития – это строительство стены, назначение на должность Э.Хонеккера и лишение гражданства В.Бирмана.

Таким образом, немецкая литература послевоенных лет подразделяется на литературу ФРГ и ГДР. Этот исторический период начинается с основания ФРГ в 1949 году и заканчивается в 1990 году. В Западной Германии концу литературы послевоенных лет содействовал распад «Группы 47» в 1967 году. Границы между послевоенной литературой, «литературой развалин» и таковой ГДР и ФРГ весьма расплывчаты.

Долгое время оставался спорным вопрос о том, следует ли рассматривать литературу ГДР как нечто самостоятельное. Лишь в 60-х годах XX века на Западе ее стали воспринимать как своего рода тесно граничащее с западногерманской литературой направление. Вначале же отмечались значимые различия, так как литература Восточной Германии была больше ориентирована на собственную реальность и тематику.

Краткий обзор литературы послевоенных лет:

1. «Литература развалин» 1945-1950

- Описание мира, лежащего в развалинах
- Надежда на совершенно новое начало
- Авторы – солдаты, вернувшиеся с войны
- Отход от былых литературных традиций

2. Возникновение двух литературных направлений (1950-1990):

Литература ФРГ Литература ГДР

• Конфликт между авторами внутренней эмиграции и писателями-изгнанниками

- Темы: анализ и вытеснение проблематики войны из сознания

• «Группа 47» как важная платформа для авторов

• Централистически организованная литература на службе государства

• Темы: война, фашизм, образ жизни рабочего, конфликт между индивидом и обществом

- Постепенное приближение к западногерманской литературе

Современная литература в отличие от просвещения, реализма и экспрессионизма не относится к конкретной эпохе. Обозначение «современная» – это собирательное понятие для немецкой литературы после воссоединения Германии в 1990 году. Это также время зарождения литературы постмодернизма, характеризующей определенную литературную эпоху, а именно новейшую немецкую историю литературы. Современная же литература – это общее наименование нынешней литературы. К какой эпохе она будет отнесена, покажет время.

Современная немецкая литература начинается с события, которое фундаментально изменило жизнь и общество страны – падение Берлинской стены и дальнейшее воссоединение разделенной на два государства Германии. Другим решающим событием недавнего прошлого стали террористические акты, произошедшие в Нью-Йорке 11 сентября 2001 года. Они показали миру, насколько он хрупок и вызвали новую войну – войну против террора. Следует отметить также финансовый

кризис 2009 года и коронавирусную пандемию, которая оставит неизгладимый след в нашем сознании.

Кроме того, мы живем в эпоху капитализма, глобализации и дигитализации. Кризис с беженцами и климатические изменения также относятся к важным проблемам современности.

Особенность современной литературы заключается в том, что автор и читатель обладают одинаковым опытом. Как уже отмечалось выше, современная литература еще не причислена к определенной эпохе. Она создается в настоящее время. Поэтому в ней ставятся и анализируются актуальные политические и общественные проблемы.

Основная тематика современной немецкой литературы:

- падение Берлинской стены
- капитализм
- терроризм
- глобализация
- кризис с беженцами
- климатические изменения
- дигитализация
- воспоминания, индивидуальность и общество

Процесс дигитализации повлиял не только на содержание литературы: интернет, смартфоны и электронные ридеры сделали ее доступной практически всем и везде. Отныне она представлена не только в печатной, но и в электронной форме. Ее стало легче публиковать и распространять. Все это разнообразило современную литературу. Однако разнообразие это несколько затрудняет определение ее характерных признаков. Часто мы причисляем то или иное произведение к современной литературе, опираясь лишь на дату его написания. Литература эта занимается не только разработкой актуальных вопросов. Она включает в себя также исторические романы и мемуары.

Современная немецкая литература обладает следующими характерными признаками, принципиально отличающими ее от литературы предшествующих периодов:

- анализ актуальных вопросов
- отсутствие временной дистанции между автором и читателем
- разнообразие и открытость экспериментам
- большая читательская аудитория благодаря цифровым технологиям

В современной литературе нет главенствующего жанра. В ней представлены все литературные формы: и романы, и короткие рассказы.

казы, и стихи, и научно-популярные произведения, и театральные пьесы. Кроме того, сформировались новые стили письма и формы публикации, как, например, сетевая литература, включая блоггерство. В связи с этим полностью изменилось представление об авторе. Если раньше писательский талант считался врожденным, то сейчас его можно приобрести. Многие авторы, будучи людьми разных профессий, из чистого интереса решаются попробовать себя на этом поприще или же совмещают писательство со своей основной работой. Например, Дж.К.Роулинг – автор серии книг о юном волшебнике Гарри Поттере – была безработной матерью-одиночкой.

Типичным для современной литературы являются мемуары. В них автор занимается прошлым своей страны и описывает жизнь людей в то время. Основная тематика – поиск собственного «я», смысла жизни, а также осмысление жизненного опыта прошлых поколений. Центральная роль при этом отводится Третьему рейху и послевоенному времени.

Поп-литература зародилась в 90-х годах XX века. Она описывает жизнь молодых людей с начала прошлого века до его середины. В поисках смысла жизни они много путешествуют, празднуют, употребляют алкоголь и наркотики, бороздят просторы Всемирной сети. Поп-литература отражает дух времени, в котором живут политики и кинозвезды, пользующиеся на момент создания произведения особой популярностью. Данная литература характеризуется развязностью стиля. Яркими образцами считаются произведения «Фазерланд» К.Крахта и «Сольный альбом» Б.Штукрад-Барре.

Не меньшей популярностью пользуется современная литература для детей и подростков. Наиболее известные произведения: серия романов о Гарри Поттере, «Голодные игры» С.Коллинз, «Волна» М.Ру, «Крабат, или Легенды старой мельницы» О.Пройслера, «Гуд бай, Берлин» В.Херрндорфа.

Современная литература преследует две цели: развлечение и образование. По этой причине она подразделяется на произведения, отмеченные литературными премиями и наградами, и развлекательного характера. Наряду с детективами и триллерами весьма популярны легенды про вампиров, как например, «Сумерки» или женские романы, например, «Пятьдесят оттенков серого».

Среди современных писателей большой известностью пользуются Г.Грасс, В.Херрндорф, Д.Бойн.

Краткий обзор современной литературы:

- является не литературной эпохой, а собирательным понятием для литературы нашего времени
- посвящена актуальным темам
- типичные направления: мемуары, поп-литература и литература для детей и юношества
- развлекает и обучает
- разнообразные стили и формы

Использованная литература

1. Abraham, Ulf & Kepser, Matthis 2009. Literaturdidaktik Deutsch. Eine Einführung. Berlin: Erich Schmidt Verlag. 3.Auflage, 210 S.
2. Koller, W. (2004): Einführung in die Übersetzungswissenschaft, 7. Auflage. Wiebelsheim: Quelle & Meyer
3. Mai, Manfred (2010): Deutsche Geschichte, Beltz & Gelberg, Weinheim Basel
4. Марченко С.Е. Die Geschichte der deutschen Literatur: методическое пособие по практическому курсу немецкого языка для студентов 3 и 4 курсов очного, очно-заочного и заочного отделений. – М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2017. – 76 с.
5. Снегова Э.И., Лимова С.В. Deutsche Literatur = Немецкая литература: Учебное пособие. – СПб.: Антология, 2010. – 192 с.

Cəmilə Qasımova

Xülasə

İkinci Dünya Müharibəsindən və 1990-cı ildən sonra alman bədii dilinin səciyyəvi xüsusiyyətləri

İkinci Dünya Müharibəsi başa çatdıqdan sonra alman ədəbiyyatı baş verənləri təhlil etməyə çalışdı. Almanyanın parçalanması özü ilə ədəbiyyatın parçalanmış inkişafını da gətirdi.

Müharibədən sonrakı alman ədəbiyyatına çox vaxt “xarabalıqlar ədəbiyyatı” deyirlər. Ancaq bu heç də tam doğru deyil, çünki müharibədən sonrakı ədəbiyyatın bir hissəsi olan “xarabalıqlar ədəbiyyatı” nisbətən qısa bir dövrü əhatə edir. Bu dövrün əsas mövzuları – müharibənin təhlili və onun xalqın şüurundan çıxarılmasıdır.

Ölkənin bölünməsi nəticəsində müharibədən sonrakı alman ədəbiyyatı iki fərqli yolla inkişaf etməyə başladı. Alman ədəbiyyatında iki cərəyan yarandı.

Müasir alman ədəbiyyatı ölkənin həyatını və cəmiyyətini əsaslı şəkildə dəyişdirən bir hadisə ilə başlayır – Berlin divarının çökməsi və iki dövlətə bölünən Almanyanın yenidən birləşməsi. Əsas mövzu öz “mənini”, həyatın mənasını kəşf etmək, eləcə də keçmiş nəsillərin həyat təcrübəsini dərk etməkdir.

Jamila Gasimova

Summary

**Characteristic features of the German literary language after
the Second World War and after 1990**

After the end of World War II, German literature tried to analyze what happened. The division of Germany brought with it a separate development of literature.

German post-war literature is often called the "literature of the ruins". But this is not entirely true, since the "literature of the ruins", being part of the post-war literature, covers a relatively short period of time (1945-1950). The main themes of this period are the analysis of the war and its displacement from the consciousness of the people.

As a result of the division of the country, German post-war literature began to develop in two different ways. Two trends arose in German literature.

Modern German literature begins with an event that fundamentally changed the life and society of the country – the fall of the Berlin Wall and the further reunification of Germany divided into two states.

The main theme is the search for one's own "I", the meaning of life, as well as understanding the life experience of past gen.

Rəyçi: *fil.e.d., prof. S.Abdullayev*

Redaksiyaya daxil olma: 19.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 25.08.2022

Çapa qəbul olunma: 03.09.2022

UOT 811.

Nüşabə Həsənova

e-mail: nusabe1988@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ BƏZİ SÖZÖNLƏRİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *nitq hissələri, əsas və köməkçi, qrammatik, mətn, məna, ünsiyyət*

Key words: *parts of speech, notional, semi-notional, grammatical, text, meaning, communication*

Ключевые слова: *части речи, служебный, номинальный, грамматический, текст, значение, коммуникация*

Dildə mövcud olan sözlər ənənəvi olaraq leksik mənalarına, morfoloji əlamətlərinə və sintaktik funksiyalarına görə müəyyən qruplara bölünür. Sözlərin bu cür qruplara bölünməsi nitq hissələri adlandırılır. Müasir ingilis dilində əşya ifadə edən tək, cəm və s. formalara, mübtədə, tamamlıq və s. funksiyalarda çıxış edən sözlər “isim”, hal, hərəkət ifadə edən, */-s/, /-ing/* və s. şəkilçi qəbul edə bilən, *to be, to have* feilləri ilə işlənərək forma düzəldə bilən (*is called, has taken, have sent*) cümlələrdə xəbər funksiyasında çıxış edən sözlər feil adlanır və s.

Sözün leksik mənasına, morfoloji əlamətinə və sintaktik funksiyasına görə sözlər müasir ingilis dilində 1) isim, 2) sifət, 3) əvəzlilik, 4) say, 5) feil, 6) zərf, 7) modal sözlər, 8) nida, 9) artıqlıq, 10) sözünü, 11) bağlayıcı, 12) ədat olmaqla nitq hissələrinə bölünür. Bir sıra müəlliflər 14 nitq hissəsindən bəhs edirlər.

Müasir ingilis dilində mövcud olan nitq hissələri danışıqdakı xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlidir. Onların bir qismi, məsələn, isim, sifət, say, feil və s. nominativ mənaya malik olduğundan müstəqil cümlə üzvləri hesab edilir. Müstəqil cümlə üzvləri eyni zamanda müstəqil kommunikativ funksiya daşıyır. Onlar mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaradır və mühüm yer tutur. Beləliklə, mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra başqa vasitələrdən də istifadə edilir. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha mühüm rol oynayır, lakin mətnin elementləri olan ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin sintaktik bütöv daxilində birləşib əlaqələnməsində onlar yeganə vasitə ola bilmir. Bunun üçün köməkçi nitq hissələrinin də rolu mühüm hesab edilir.

Morfoloji vasitələr mətnin hüdudlarının müəyyən olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu cəhətləri nəzərdə tutan F.Palmer yazır ki, mətnə daxil olan cümlələr onun daxilindəki morfoloji elementlərin və ya sintaktik vahidlərin (söz birləşməsinin, cümlənin) mənasını və ifadə edilən fikrin, göndərilən məlumatın mənasının tam açılmasına şərait yaradır [1, s.90]. Mətnə adətən bir aparıcı cümlə olur. Bu aparıcı cümlədə əsasən dəqiq mənadan uzaq olan söz və ya ifadə yerləşir. Mətnə bu və ya digər cümlə dəqiq mənası olmayan sözü və ya ifadəni müəyyənləşdirməlidir. Bu aparıcı cümlədən əvvəlki, ya sonrakı, ya da onun hər iki tərəfində mətnlərin məzmunu ilə əlaqədar olan məlumatlar ifadə olunur. Mətn daxilindəki cümlələr arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, mətnin də hüdudları ondan asılı olaraq müəyyən edilir. Bizə görə, bu cür mətnlərin həcmindən asılı olmayaraq, hər halda başlanğıcı və sonu olmalıdır. Belə mətnlərdə tərkibində işlənən nitq hissəsinin, məsələn sözünün mənası nə vaxt vurğulanarsa, o halda ifadə olunan fikir oxucuya çatmış hesab edilir. Mətnin həcmi aparıcı cümlənin tərkibindəki əsas sözün mənasının açılmasından asılıdır.

Sözlüləri köməkçi nitq hissələrindən biri olub, cümlədə isim (yaxud əvəzlik) ilə digər nitq hissələri arasında mövcud olan qrammatik əlaqələri ehtiva edir [7, s.317].

Müasir dövrdə mətnə və onu yaradan vasitələrdən çox danışılır. Mətn dildə ünsiyyətin əsas vahidlərindən biri kimi çıxış edir. Mətni ilk baxışdan cümlələr ardıcılığı kimi də müəyyənləşdirmək olar.

“Mətn nədir?” sualına birmənalı şəkildə cavab vermək çətindir. Mətnin tərifini verməyə çalışanlar arasında V.Vıqotskini xatırlamaq olar. O, mətnin əsas əlamətlərini sadalayır, bu əlamətlərə pragmatikliyi, səmərəliliyi, oxunaqlığı, informativliyi, yeniliyi və qiymətləndirməni aid edir [3, s.10]. Bununla belə bu gün mətnin tipologiyasını aktual hesab etmək olar. Mono loq və dialoqla yanaşı mətni həm də cümlələr toplusu və ya ardıcılıq kimi dəyərləndirənlər də var.

V.İ.Karasik mətnin üç əsas funksiyasını qəbul edir:

- a) məlumatın ötürülməsi;
- b) yeni fikrin yaranması;
- c) yaddaşın mədəniyyəti [4, s.5-20].

Dildə mətn ictimai hərəkət üçün legitim forma sayılır. Mətn ictimai və fərdi özünüifadənin yeganə göstəricisidir. Mətn bir tərəfdən davranış və hərəkətlərin inkişafıdır, digər tərəfdən isə o məlumat vermə və təsir göstərmə niyyətlərinin ünsiyyətdə reallaşdığı şəkildir. Müasir mətn dilçiliyinin yaranması dörd mərhələdən keçib [5, s.120]:

- 1) transformasional-törəmə qrammatikası;
- 2) nəql nəzəriyyəsi;
- 3) üslubiyyat;
- 4) psixodilçilik.

F.Veysəlli mətni cümlənin hərəkətverici qüvvəsi hesab edir. O göstərir ki, mətndə kommunikativ bitkinlik olmalıdır. Onun qurulması qrammatik qaydalara əsaslanmalıdır. Bu, məntiqi şərtlər daxilində morfoloji-sintaktik və fonoloji əlamətlərlə formalaşmış semantik məna ifadə edən strukturdur. Mətnin düzəlməsi əhəmiyyətli dərəcədə cümlədən fərqlənir. Elə hadisələr var ki, onlar ancaq mətndə reallaşa bilər. Dilin cəmiyyətdə yeri baxımından, əlbəttə ki, mətn ilkin və əsas götürülməlidir. Danışıq aktı nəzəriyyəsi də bu ideyaya söykənir. Dildə ünsiyyət mətndə və mətn vasitəsilə həyata keçirilir [6, s. 239].

F.Veysəlli göstərir ki, mətnin daxili əlaqələrinin formalaşmasına xidmət edən amillər içərisində *leksik, qrammatik, fonetik vasitələr*, həmçinin *prosodik* vasitələr vacib əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə, şifahi formada buna paralingvistik (göz-qaş hərəkətləri, bədən üzvlərinin digər hərəkətləri və.s.), yazıda isə durğu işarələri (nöqtə, nöqtəli vergül, iki nöqtə, nida, sual işarələri və.s.) də köməklik göstərir [6, s. 8].

Mətnlər cümlələr vasitəsilə formalaşır. Cümlələrin işlədilməsi dildə ünsiyyəti yaradır. Cümlənin fərqli tərifləri vardır. O.Musayev yazır: “Hər hansı tamamlanmış, yaxud bitmiş fikri ifadə edən bir və ya bir neçə sözün birləşməsinə cümlə deyilir” [7, s.190]. F.Y.Veysəlli isə cümlənin yaranmasında intonasiyanın rolu olduğunu da qeyd edir [8, s.120]. O yazır ki, cümlə elə bir quruluş hesab edilir ki, onda hər bir sözün, ifadənin öz yeri vardır”. Konkret dildən asılı olmayaraq cümlənin tərfi belə verilir:

- cümlənin nisbətən tamamlanmış (bitmiş) fikir ifadə etməsi;
- cümlənin müəyyən sintaktik quruluşa malik olması;
- cümlənin xüsusi intonasiyaya malik olması;
- cümlənin modallıq ifadə etməsi.

Cümlə ünsiyyət prosesində işlədilir və onun yaranmasına xidmət edir. Ünsiyyətin mürəkkəb hadisə olması məlumdur. Ünsiyyət yaratmaq üçün insanlar müxtəlif şəkildə və fərqli həcmərdə cümlələr qururlar. Ünsiyyət prosesində işlədilən cümlələr danışanın fikrini ifadə etmək məqsədilə işlədilir və qrammatik quruluşuna görə də fərqli olur. Bu keyfiyyətlərinə görə, cümlə adətən ünsiyyətdəki məqsədinə və malik olduğu quruluşa görə təsnif edilir. O.Musayev ünsiyyətdəki məqsədinə görə cümlənin növlərini belə ifadə edir [7, s. 121]:

1. Nəqli cümlə; 2. Sual cümləsi; 3. Əmr cümləsi; 4. Nida cümləsi.

Hər bir dilin sintaktik və semantik təsvirində cümlələrdən istifadə olunur. Gündəlikdə adətən nisbətən kiçik, lakin mənacə çox əhəmiyyətli olan söz, cümlə və ifadə işlədirik. Danışq zamanı işlətdiyimiz cümlələrin sayını hesablamağa çalışsaq bu çox çətin olar.

Müasir ingilis dilində mətni təşkil edən cümlələr müxtəlif nitq hissələrini ehtiva edir. Belə nitq hissələrindən biri də köməkçi nitq hissələrindən hesab olunan sözlülərdir.

Müasir ingilis dilində sözlüləri məkan və ya zaman əlaqəsini, iki və ya daha çox insan, yer və ya əşyalar arasındakı məntiqi əlaqəni göstərmək üçün istifadə edilir. Sözlülərindən sonra isim və ya əvəzlik gəlir. Bir neçə nümunəyə baxaq:

The last time I saw him he was walking **down** the road. (Axırncı dəfə mən onu görəndə, o, yolda gedirdi).

I'll meet you in the cafe **opposite** the cinema. (Sizi kinoteatrla üzbəüz kafedə qarşılacağam).

It was difficult to sleep **during** the flight. (Uçuş zamanı yatmaq çətin idi).

It was the worst storm **since** the 1980s. (Bu, 1980-ci illərdən bəri ən güclü fırtına idi).

Give that **to** me. (Onu mənə ver).

Andrew Bruckfield yazır ki, müasir ingilis dilində işlənmə tezliyinə görə **of** sözlüsü mətndə ən çox işlənen sözlüləri arasındadır [10, s.45]. Qeyd edək ki, Andrew Bruckfield/of/ sözlünün mətnyaratma xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi müəyyən edir:

Aid olma (belonging to)	Əlaqədar olma (Relating to)	Bağlı olma (connected with)
-------------------------	-----------------------------	-----------------------------

İndi isə /of/ sözlünün işlədildiyi bir neçə cümləni təqdim edək. Məsələn:

1. *The secret of this game is that you can't ever win.* (Bu oyunun sirri heç vaxt qalib gələ bilməyəcəyinizdir).

2. *The highlight of the show is at the end.* (Verilişin əsas məqamı sondadır).

3. *The first page of the book describes the author's profile.* (Kitabın birinci səhifəsində müəllifin profili təsvir olunur).

4. *Don't touch it. That's the bag of my friend's sister.* (Ona toxunmayın. Bu mənim dostumun bacısının çantasıdır).

5. *I always dreamed of being rich and famous.* (Mən həmişə zəngin və məşhur olmaq arzusunda olmuşam).

Of sözünü mətnin daxilindəki cümlələrdə *istinad* göstərmək üçün istifadə olunur:

Məsələn:

1. *I got married in the summer of 2000.* (Mən 2000-ci ilin yayında evləndim).
2. *This is a picture of my family.* (Bu mənim ailəmin şəklidir).
3. *I got a discount of 10 percent on the purchase.* (Alış-verişə 10 faiz endirim əldə etdim).

Of sözünü məbləği və ya rəqəmi göstərmək üçün də istifadə olunur: Məsələn:

1. *I drank three cups of milk.* (Üç stəkan süd içdim).
2. *A large number of people gathered to protest.* (Etiraz etmək üçün çoxlu sayda insan toplaşdı).
3. *I had only four hours of sleep during the last two days.* (Son iki gündə cəmi dörd saat yatdım).

Nitq hissələri bir-birilərindən dildəki və nitqdəki xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu ingilis dilində də belədir. Onların bəziləri nominativ, bəziləri isə qrammatik mənaya malik olur. Onların müxtəlif cümlə üzvü olması da bununla əlaqədardır. Nitq hissələrinin əsas və köməkçi olması da bununla müəyyən olunur.

Nominativ mənaya malik olmayan cümlə üzvləri cümlədə müstəqil üzv ola bilmir. Onlar dildə köməkçi funksiya daşıyır və müstəqil qrammatik mənaya ifadə edirlər. Köməkçi nitq hissələri bu xüsusiyyətlərinə görə müəyyən edilir.

Sözünüləri dildə çox işlənən köməkçi nitq hissəsi hesab edilir. Həm yazıda, həm də danışqda onların rolunun geniş və çoxcəhətli olması sübut olunub.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Palmer F. Semantics. Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 232 p.
2. Veysəlli F.Y. Dilçilik Ensiklopediyası. I cild. Bakı: Mütərcim, 2006, 514 s.
3. Выготский В. Классификация дискурса. М.: Прогресс, 1978, 138 с.
4. Карасик В.И. О типах дискурса // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. Трудов ВГПУ. Волгоград: Перемена, 2000, с. 5-20.
5. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.
6. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Studia Philologica. I. Bakı: Mütərcim, 2005, 344 s.

7. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 1986, 368 s.
8. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2008, 522 s.
9. <https://literarydevices.net/coherence>
10. Bruckfield Andrew. Prepositions: The Ultimate Book – Mastering English Prepositions. Lulu.com (29 Noviembre 2011) 352 p.
11. Məmmədov A., Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010, 96 s.
12. Məmmədov A.Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı: Elm, 2001, 54 s.
13. <https://academicguides.waldenu.edu/writingcenter/grammar/prepositions>

Nushaba Hasanova

Summary

Functional characteristics of some prepositions in Modern English

The article deals with the functional characteristics of some prepositions in modern English. It firstly gives some information about the text. The study reveals that in modern English, prepositions are used to show a relationship of space or time, a logical connection between two or more people, places, or things. The preposition is a word used to relate two elements in a sentence. It usually precedes a noun or a pronoun in the sentence. Then the preposition is analyzed as one of the functional parts of speech in Modern English.

Нушаба Гасанова

Резюме

Функциональные характеристики некоторых предлогов в современном английском языке

В статье рассматриваются функциональные характеристики некоторых предлогов в современном английском языке. Морфологические средства играют важную роль в определении границ текста. Исследование показывает, что в современном английском языке предлоги используются, чтобы показать отношение пространства или времени, логическую связь между двумя или более людьми, местами или вещами. Предлог – это слово, которое используется для связи двух элементов в предложении. Обычно оно стоит перед существительным или местоимением в предложении. Затем анализируется предлог как одна из функциональных частей речи в современном английском языке.

Rəyçi: fil.f.d., dos. E.Hacıyev

Redaksiyaya daxil olma: 19.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.08.2022

Çapa qəbul olunma: 21.08.2022

UOT 811.

Vüsalə Abbasova

e-mail: abbasova_v@yahoo.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNDƏ SOSIAL-KULTUROLOJİ METAFORALARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *metafora, milli-mental, assosiasiya, dəyərləndirmə, nominativ*

Key words: *metaphor, national-mental, association, evaluation, nominative*

Ключевые слова: *метафора, национально-ментальный, ассоциация, оценка, номинатив*

Metaforalar bəşəriyyətin uzunmüddətli həyati təcrübəsinin formalaşması və inkişafı prosesində meydana çıxan koqnitiv hadisədir. Onlar təbiətlə insan kontekstində hansısa assosiasiyaları dərk edə bildiyi vaxtdan dilin leksik sistemində sözlərin semantik cəhətcə zənginləşməsinə geniş imkanlar açılmış və dildaşıyıcılarının ünsiyyətdəki leksik ehtiyacları ödənilmişdir. Dildə leksik vahidlərin metaforikləşməsi leksik sistemdə bir neçə istiqamətdəki inkişafı təmin edir; bir tərəfdən situasiyadan asılı olaraq yeni semlərin meydana gəlməsi hesabına sözün semantik strukturu genişlənir, digər tərəfdən dil vahidlərinin funksional baxımdan genişlənməsinə ehtiyac artır, müasir dövrün kommunikativ tələblərinin öyrənilməsi cəhətdən nitqin optimallaşması kontekstində neologizmlər meydana gəlir. Bu aspektdə istər kütləvi informasiya vasitələri, istərsə də bədii mətnlər mühüm rola malikdir. Metaforaların həm leksik, həm də koqnitiv tərəfləri vardır. Bu prosesin koordinasiyası dil və şüur fenomenlərinin üzvi əlaqələnməsinə əsaslanır.

Dildə metaforaların meydana gəlməsi mədəniyyət hadisəsidir, *milli-mental xüsusiyyətlərə malikdir*. Onun assosiasiyalar bazasında hansısa dildaşıyıcılarının şüurunda mövcud olan onların həyati təcrübəsindən qaynaqlanan assosiasiyalar sistemi vardır. Tarixən insanların həyat tərzi, düşüncəsi, insanlara münasibəti, mifoloji baxışları, dini görüşləri fərqli olduğundan onların düşüncələr aləmində də məxsusi assosiasiyalar sistemi formalaşmışdır. Bu gün dil kollektivlərində müşahidə olunan özünəməxsus assosiasiya tipləri qeyd olunan milli-mental xüsusiyyətləri şərtləndirir. Çünki insanlar dövrünün ictimai-sosial hadisələrinə öz düşüncəsi çərçivəsində reaksiya verir. Metaforalar həmin assosiasiyaların nəticəsində meydana gəlir və sosial-mədəni konnotasiyalarda, dilin frazeologiyasında, öz əksini tapır. *Sosial-mədə-*

ni konnotasiyalar dilin leksikasında neologizmlərin meydana gəlməsi ilə də səciyyəvidir. Britaniya ingiliscəsində, elcə də ingilis dilinin yayıldığı ərazidə sosial-mədəni metaforalar dilin leksik sistemində geniş yer tutmuşdur. Bunları bir neçə aspektdə təhlil etmək olar. Məsələn, siyasi-tarixi və mədəni aspektdə mövcud olan bir metaforaya nəzər salaq:

At least you have peace while you're in.

A man without a passport is a corpse on parole. (Pasportu olmayan adam şərti azadlığa buraxılmış meyitdir).

All he's really expected to do is commit suicide – there's nothing else. And with a passport?

There's no place where you get a permit to work too?

Of course not.

You only get the right to starve to death in peace – not on the run.

That's a good deal.

Kern stared straight ahead.

Yuxarıdakı mətndə “A man without a passport is a corpse on parole” (Pasportu olmayan adam şərti azadlığa buraxılmış meyitdir.) ictimai-siyasi məzmunlu metaforadır; cəmiyyət qanunlarının ictimai şüur səviyyəsində dərkinin göstəricisidir. M.Remark “pasportu olmayan adam-meyit” assosiasiyası yaratmaqla cəmiyyət qanunlarının ciddiliyinə işarə edən obrazlı ifadə yaratmışdır. Bu, M.Remarkın cəmiyyətin atributlarına, onun qanunlarına ehtiramla yanaşma, ictimai şüur səviyyəsində onların necə rol oynamasına verdiyi dəyərdir. Pasport istənilən müsir insanın vətəndaşlıq göstəricisi olmaqla yanaşı, onun ictimai-siyasi düşüncəsinin də göstəricisidir. M.Remark demək istəyir ki, qeyd olunan əlamətlərdən kənarında olan hər hansı bir insan “meyitdir”. Bu metafora ictimai-siyasi məzmunludur. Müasir dövrdə hər bir insan yaşadığı və ya digər ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşmalı və onun vətəndaşlıq haqqındakı qanunlarına hörmətlə yanaşmalıdır. M.Remarkın böyük ustalıqla yaratdığı metaforanın ictimai və siyasi məzmunu bu mənanın daşıyıcısıdır. Qeyd olunan metaforanın cəmiyyətlə, zaman və məkanla bağlılığı da bunun təsdiqidir. Müəllif metaforaları yaşadığı dövrün ictimai-siyasi və iqtisadi proseslərin göstəricisidir. Məhz buna görə metaforaları cəmiyyətin barometri adlandırırlar. O, pasportsuz insanı ona görə “meyit” adlandırır ki, düşdüyü ölkədə və ya öz ölkəsində şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd olmadıqda heç bir əmək fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməz; fəaliyyətsiz insan da cəmiyyətdə “meyitdir”. Bu tipli metaforalar tez bir vaxtda cəmiyyətdə məşhurlaşır, hətta kütləvi informasiya vasitələrində və bədii mətnlərdə işlənməklə qısa bir vaxtda bir fərdin miqyasından çıxaraq dil kollektivinin, hətta bir neçə dil kollektivinin məhsuluna çevrilir. Buna da səbəb metaforanın istiqamət-

ləndiyi hədəfi dəqiq tuta bilməsi, onun emosional və estetik təsir gücünün çox yüksək səviyyədə olmasıdır. Dünya xalqlarının mədəniyyəti tarixindən məlum olduğu kimi, bu cür dəyərli metaforalar təkcə məxsus olduğu dil kollektivində deyil, istinadlar şəklində də fərqli mədəniyyətlərə malik dil kollektivlərində də işlənəməyə yol tapır. Yuxarıda qeyd etdik ki, metaforaların bir qismi dildaşıyıcılarının zövqü, estetik meyarları ilə tənzimlənir; assosiasiyalar da bu aspektdə meydana gəlir. Məsələn:

About nine o'clock they were summoned upstairs one after the other.

Kern was led into a room where there were two policemen, a clerk in plain clothes, the lieutenant, and a middle-aged police captain.

The captain was sitting in a swivel chair smoking cigarettes.

Fill in the form," he said to the man at the table.

The clerk was a thin, acidulous individual (turşulu fərd) who looked like a herring. (Katib siyənək balığına oxşayan arıq, turşulu bir insanıdır.).

"Name?" he asked in an astonishingly deep voice.

"Ludwig Kern".

Dünya xalqlarının dadlar üzrə assosiasiyası fərqlidir; metafora yaradıcılığında bu fərq özünü göstərir. Verdiyimiz misalda "acidulous individual" Müasir azərbaycan dilində işlənən "acı adam" modelinin paralelidir. Azərbaycan və İngilis dildaşıyıcılarının şüurunda dadların assosiasiyaları fərqli olduğundan metafora yaradıcılığında da bu fərq görünür. Azərbaycanlının nəzərində "acı" insan ilk görüşdə insanda mənfi hisslər yaradan, mənfi auralı fərddir. Həmin anlam ingilis dilindəki "turş" ləksemi əsasında yaranan assosiasiyalarla verilir. Hər iki halda müəllifin həmin obraza soyuq münasibəti özünü göstərir. Metaforaların dəyərləndirmə xüsusiyyəti də bu akt üzərində köklənir. Azərbaycan və İngilis dildaşıyıcıları arasında bu kontekstdəki xüsusiyyətlər dil kollektivinin özündən gəlir; "acı" və "turş" dadları əslərcə insanların şüurunda formalaşmış konseptlərdir. Zaman-zaman onlar mədəni dəyərlər kontekstində müxtəlif məzmunlu assosiasiyaların mənbəyinə çevrilmişdir. Bildiyimiz kim metaforalar dil kollektivlərinin ümumi-ictimai simvollarıdır. O mənada simvollarıdır ki, həmin dil kollektivinin bütün üzvləri bu assosiasiyaları anlayır, onun fikri incəliyini tuta bilir. Onun simvollaşması həmin cəmiyyətin bütün üzvləri üçün ümumi olması ilə səciyyələnir [3, s.29].

Başqa bir misal:

"Not really tactful of you, my dear man," said Depleach, showing his teeth in his sudden famous 'wolf's smile, '(canavar təbəssümü) which had been reputed to have such a terrifying effect upon witnesses. "Not one of my successes, you know. I didn't get her off." "I know that."

Sir Montague shrugged his shoulders.

He said: "Of course, I hadn't quite as much experience then as I have now. All the same, I think I did all that could humanly be done. One can't do much without co-operation."

Dünya xalqlarında canavarla bağlı çoxlu assosiasiyalar vardır. Lakin soyuqqanlı “canavar gülüşü // təbəssümü” A.Kristi tərəfindən işlənilməklə orijinal metaforayaratmışdır. Bunda da əsas məqsəd obrazı fərdiləşdirmək, ona müəllif dəyəri verməkdir. Müəllif canavarla insan arasında assosiasiya yaratmaqla, daha doğrusu, insana aid əlamətin canavar üzərinə köçürməklə yeni effekt yaradır. Lakin metaforadan əvvəl gələn “dişini sıxmaq” Depliçlə bağlı “wolf's smile” “canavar gülüşünün” mahiyyətini tam açıqlamağa imkan verir. A.Kristinin Depliçə olan münasibəti, ona verdiyi dəyər “wolf's smile” “canavar təbəssümü// gülüşü”metaforasında öz ifadəsini tapır. Burada təbəssümün // gülüşün canavarla assosiasiya olunması ingilis mədəniyyətində canavarla bağlı potensial baza assosiasiyaları ilə əlaqədardır. Metaforalarda assosiativ əlaqələri ənənəvi semantika təhlil edə bilmir, yalnız koqnitiv semantika metaforik assosiasiyaların mahiyyətini açmağa bilər. Bu bərdə Amerika koqnitiv dilçilik məktəbinin nümayəndələri çox böyük işlər görmüşlər. Metaforik semantikanın koqnitiv təhlilinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Ç.Bleykdir.

Koqnitiv semantika abstraktdır, təhlil xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi semantikadan fərqlidir. Koqnitiv semantika metafora kontekstində assosiasiyalar sistemini və onların qurulma xüsusiyyətlərini öyrənir. Metaforalarda dəyərləndirmə praqmatika ilə bağlıdır. Ənəvi və koqnitiv semantika bir-biri ilə sıx bağlıdır. Yuxarıda verdiyimiz misalda “turş (acidulous individual)” və “pasportsuz adam-meyit”(A man without a passport is a corpse on parole) assosiasiyaları koqnitiv semantika nöqteyi-nəzərindən təhlil olunur. Praqmatikanın metaforaların təhlili zamanı bu aspektdə cəlb olunması koqnitiv semantikanı bir qədər dəgenişləndirir.

Bleyk qeyd edir ki, koqnitiv semantika konkret insanlar tərəfindən metaforaların təhlili modelidir. Mədəni, tarixi, sosial faktorların bu aspektdə daha inandırıcı təsirini müəyyənləşdirmək olur. Eləcə də metaforaların diskursun konkret kontekstində seçimi bu aspektdə təhlil olunarkən daha inandırıcı görünür. Mənim təhlilim Lakoffun irsiyyət iyerarxiyası konsepsiyasını təsdiqləyir. Koqnitiv semantika metaforaların fərdlər tərəfindən necə şərh edildiyinin qənaətbəxş modeli olsa da, ideologiyanın, mədəniyyətin və tarixin sosial təsiri metaforaların konkret diskurs kontekstində niyə seçildiyinə dair daha inandırıcı izahat verə bilər [1, s.242-243]. Koqnitiv semantika koqnitiv dilçiliyin bir hissəsidir. Onun əsas prinsipləri bunlardır: Birincisi, qrammatika

konseptuallaşmadır; İkincisi konseptuallaşma nitqdə möhkəmlənir, motivləşir; Üçüncüsü, dildən istifadə imkanları koqnitiv resurslara əsaslanır, dil modellərinə yox. Koqnitiv dilçilik çərçivəsində koqnitiv semantik metod dilçiliyin əhəmiyyətli olaraq fonologiya, sintaksis, praqmatikaya bölgüsündən imtina edir. Koqnitiv semantika praqmatika və semantika sahəsinə daxil olanları, eləcə də koqnitiv semantika anlayışının strukturu nöqtəyi-nəzərindən biliyin cümlə və söz səviyyəsində təşkilini öyrənir [6, s.82].

Konseptual metaforalar ümumimilli dəyərlər siteminə əsaslanır. *Onlarda milli mədəniyyətin* köçürmə assosiasiyaları ilə bağlı xüsusiyyətləri əks olunur. Bir neçə misala nəzər salaq: Black frost – (qara şaxta// sərt şaxta);

Black Frost damaged trees – Qara şaxta ağaclara ziyan vurmuşdu.

Black Frost is the only beer. Black Frost – yeganə pivədir.

Black Frost freezes scream in mid-air – Qara şaxta səsi havada dondururdu.

İngilis mühitində “qara”sözünün “sərt/bərk” anlamı həmin xalqın rənglərə verdiyi mənalandırma, dəyərlə bağlıdır; milli şüurda “qara”nın bir anlamı da belədir.

Yaxud: Boil the ocean – okean qaynayır (inanılmaz yeni bir iş görmək). Climate refugee (iqlim qaçqını) iqlimin dəyişməsinə görə yaşayış yerini dəyişən insan və s.

Qeyd olunan faktlar ingilis şüurunda təbiətlə insan fonunda mövcud olan assosiasiyalar a istinadən mövcud olan metaforalardır.

Bir sıra metaforalar da vardır ki, onlar ictimai münasibətlər fonunda yumoristik dəyərləndirilir: Məsələn:

Fat cat (yağlı pişik) – Çoxlu pulu və hakimiyyəti olan adam.

Sometimes I'm not in the mood to count all my money, but I do it anyway because I am a fat cat.

Fat Cat is on the move, and if we don't do something soon ...

“Fat cat” fərdin ictimai dəyərləndirməsidir. Hər bir cəmiyyətdə dəyərləndirmə sistemi vardır, bu, insanların milli şüurunda, milli özünəməxsusluq kimi mövcud olur. Bu mənada ictimai dəyərləndirmə bu metaforada yüksək səviyyədədir.

Əsrlərcə ingilis mühitində formalaşan və inkişaf edən elə metaforalar da vardır ki, sosial məzmunca birbaşa birbaşa adət-ənənə ilə bağlıdır, onlar ingilis həyat tərzindən qaynaqlanır. Məsələn:

“Good vine needs no bush”

Və ya:

Baker's dozen – çörəkçinin çoxluğu: Köhnə ingilis adətinə görə, çörək tacirləri çörəkçilərdən 12 çörəyin pulunu ödəyib, 13 çörək alırdılar; 13-cü

isə tacirlərin gəlirinə gedirdi. Zənnimizcə, Azərbaycan dilində “Çörəyi ver çörəkçiyə, birini də artıq” zərbməsəli həmin metaforanın semantik ekvivalentidir [4]. Yuxarıda verilən misallar sırf ingilis həyatı ilə bağlı metaforalardır. Bir növ yaşanmış həyatın linqvistik mühafizə formasıdır. Digər qrup frazeoloji birləşmələrdə metaforikləşmə *məkan* anlayışı ilə bağlıdır:

“To carry coal to Newcastle” “Nyukasla kömür daşımaq” – faydasız işlə məşğul olmaq, meşəyə odun daşımaq; “meet one’s Waterloo – “Vaterloo ilə tanış olun” (küçə): “Whitehall mandarins – Whitehall mandarinləri”, (Britaniyanın yüksək dövlət çinovnikləri): “to talk Billingsgate” – Bllinqsqatda danışmaq – Bllinqsqata Londonda baliq bazarıdır) – bazar alış-verişində söyüşmə “to put on the Ritz” – Ritz taxmaq – zəngin geyinmək; və s.[5, s.120].

Metaforaların bir qismi nominativ xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir; yəni yeni anlayışın adlandırılması ilə bağlıdır. Məsələ ondadır ki, bu kontekstdə yeni adlandırma məcazi səciyyəlidir; cəmiyyətin bütün sferalarını əhatə edə bilir. Müasir dövrdə xüsusilə kompüter texnologiyasının sürətli inkişafı ilə çoxlu sayda metaforik leksik vahidlər gətirmişdir. Onların bir qismi dilin lüğət tərkibində möhkəmlənmiş, bir qismi isə müxtəlif peşə, sənət sahələrinə aid olan leksemlər olaraq ədəbi dil səviyyəsinə yüksələ bilməmişlər; yəni normativ leksikaya yüksələ bilməmişdir. Onların böyük bir qismi ilk dəfə mətbuatda müxtəlif semantikanın daşıyıcısı olaraq işlənir. Qeyd olunan metaforik nominativlərin əsas iki yayılma mənbəyi vardır: kütləvi informasiya vasitələri və bədii əsərlər. Lakin xalq içərisində yaranan metaforalar daha çox areal səciyyə daşıyır və oradan da ədəbi dilə gəlir. Bizim yuxarıdakı bölgümüzdə müəllif metaforalarından bəhs olunur. Şübhəsiz ki, “müəllif metaforaları” şərti anlayışdır. Müəllifi olmayan metafora yoxdur. Ancaq xalq metaforaları daha çox ictimailəşərək ədəbi dilə gələn metaforalardır; onun bir ümumi mənbəyi vardır. Bu cəhətdən o, “müəllif metaforalar”ından fərqlənir. Bu kontekstdə metaforik nominativ dilin lüğət tərkibini zənginləşdirməsi ilə müşayət olunur. Struktur cəhətdən həmin vahidlər həm söz, həm söz birləşməsi, həm də cümlə formasında yaranır. İstər söz və söz birləşməsi birləşməsi, istərsə də cümlə strukturlu metaforik nominativlər mahiyyətə bir-birindən fərqlənməyən assosiasiyala modelinə əsaslanır. Zaman, epoxa baxımından assosiasiyalar fərqlənə bilər. Məsələn: XX əsrin ortalarından başlayaraq dünyada baş verən elmi-texniki yeniliklər və məişətdə baş verən yeniliklər leksik assosiasiyalar sisteminə də təsirsiz qalmadı. Bunu İngilis dilinin Britaniya variantında müşahidə etmək mümkündür: *“sandwich generation (sendviç nəslı)”, “techno-creep” (texno-sürünmə), “hot money, grey pound” (isti pul, boz funt), “candy bar phone” (konfet telefon) mobil telefon, “meat tooth (ət dişi).” “bricks-and-mortar” kərpiç və məhlul → biz-*

nesi aparmağın əninəvi yolu (internetlə aparmaqla müqayisədə); *cappuccino economy* (ölkənin iqtisadiyyatının bir istiqamətdə güclü qalxması və digər sahələrdə stabil inkişaf) və s.[4, s.73].

“Sandwich generation” (“Sandviç nəslı”) – Orta nəslin nümayəndəsi mənasında işlənir. Sandviç arasına ət, pendir və ya başqa içlik qoyulmuş iki tikə çörəkdən ibarət, yüngül yemək kimi yeyilən yeməkdir. Onun sandviçlə əlaqələndirilməsi, şübhəsiz ki, bu yemək növünün meydana gəlməsi və ilk olaraq ondan kütləvi istifadə olunması ilə bağlı olan nəsil nəzərdə tutulur. Burada da assosiasiya “yemək-insan” xətti üzrə baş vermiş və nəticədə dar mənada məişət epoxasının göstəricisi olmaqla ondan geniş istifadə edən bir nəsil “sandviç nəslı” adlandırılmışdır.

“Techno-creep” (texno-sürünmə) yeni texnologiyanın insan həyatına tədricən bütün sferasına nüfuz etməsini bildirir. Burada assosiasiya “texnologiyanın sürünməsi” üzərində qurulmuş və ingilis dilinin Britaniya variantında geniş işləklilik qazanmışdır.

“Grey pound” (boz funt) hərfi tərcümədə pensiya mənasında işlənir; “grey” rəng olaraq funtla assosiasiya olunur. Nəticədə “rəng-pul” assosiasiyası yaranır. Onun əsasında da rəngin işarə etdiyi “funt” dayanır. “Hot money” (isti pul) da hərfi tərcümədə pensiyayı bildirir və yuxarıda qeyd etdiyimiz “Grey pound”la sinonimlik təşkil edir.

“Candy bar phone” (konfet telefon) hərfi tərcümədə yeni texnikanın məişətə daxil olmasını göstərən addır; onda telefona rəğbət əks olunmuşdur.

Britaniya ingiliscəsində cəmiyyətdə və ya onun ayrı-ayrı obyektlərində baş verən yeni dəyişikliklər assosiasiyalar hesabına neologizmlər meydana gətirmişdir. Bu proses bir tərəfdən yeni assosiasiyaları müəyyənləşdirir, digər tərəfdən dildə yeni nominativ vahidləri formalaşdırır. Bu proses cəmiyyətin çox geniş sahəsi olan iqtisadiyyatı da əhatə edir. Britaniyanın kütləvi informasiya vasitələrində rast gəlinən bir neçə misalə nəzər salaq: *homeshoring* kompaniyanın siyasəti: *dawn raid* (səhər basqını) müəssisəni çökdürmək üçün açıq satışda aksiyanın səhər satışda alınması; *large-cap* böyük kompaniyanın aksiyaları, *mover* (hərəkət). yüksək həcmdə aksiyası alınan və satılan kompaniya; “*bricks-and-mortar* kərpiç və məhlul → biznesi aparmağın əninəvi yolu (internetlə aparmaqla müqayisədə); *cappuccino economy* (ölkənin iqtisadiyyatının bir istiqamətdə güclüqalxması və digər sahələrdə stabil inkişaf) və s.

Metaforalarda dəyərləndirmə semantikasını “zaman” konseptində daha qabarıq əks olunmuşdur. İngilis dilində dini məzmunlu metaforalar buna misal ola bilər: Məsələn:

Time is god's creature (Zaman-Allahın yaratdığıdır);

Time is a gift of the god (Vaxt Allahın əməlidir// hədiyyəsidir);

Time is a gift of the god (Vaxt Allahın hədiyyəsidir).

Bir qrup metaforalar vardır ki, onlarda metaforik dəyərləndirmə obyektə görədir; o, zamanın təyinedicisi kimi çıxış edir. İngilis dilində qeyd olunan təyinedicilər “sərvət”, “pul”, “var-dövlət”, “özül”, “mənzərə” və “qida” məzmunlu ola bilər:

Time is a resource (Zaman sərvətdir);

Time is money (Zaman puldur);

Time is a commodity (Zaman var-dövlətdir);

Time is a solid structure (Zaman möhkəm özüdür);

Time is landscape (Zaman mənzərədir);

Time is a virtual entity (Zaman virtual ələmdir);

Time is a bounded container (Zaman məhdud qoruyucudur);

Pleasurable time is tasty food (Əlverişli vaxt dadlı yeməkdir);

Experiences are food, time is a resource (Zaman qidadır);

Lack of time is lack of food (Zaman açlığı yemək açığıdır) və s.

Digər qrup təyinedicilər abstrakt məzmunlu ola bilər. Burada zaman “hərəkət”lə, “əbədi həyat”la, “təbii hadisə”, hər şeyi udan”, “dağıdıcı”, “proses” və “hakim” kimi assosiasiyalar üzərində qurulmaqla metaforik dəyərləndirməni reallaşdırmışdır:

Time is a moving object/time moves (Zaman hərəkətdir);

Eternal life is a gift of the god (Zaman əbədi həyatdır);

Time is a natural phenomenon (Zaman təbii hadisədir);

Time is a devourer (Zaman hər şeyi udandır);

Time is a destroyer (Zaman dağıdıcıdır);

Time is a process (Zaman prosesdir);

Time is an evaluator (Zaman hakimdir) [2, s.63].

Göründüyü kimi, ingilis dilində konseptual metaforalar nominativlik, dəyərləndirmə, milli mental səciyyəvlənmə kimi xüsusi əlamətlərə malikdir. Bu xüsusiyyət təkcə ingilis dili ilə məhdudlaşmayaraq universal mahiyyət daşıyır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Коннова Мария Николаевна. Концептуальные метафоры времени в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 Калининград, 2007, 260 с. РГБ ОД, 61:07-10/807:
2. Карпова Наталья Сергеевна / Роль метафоры в развитии лексико-семантической системы языка и языковой картины мира (на материале английских и русских неологизмов / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук/ Саратов – 2007).

3. Рубина Н.Б. Изучение национальных особенностей фразеологизмов британского варианта английского языка в вузе. Текст научной статьи по специальности «Языкознание и литературоведение»:
4. Когнитивная семантика – википедия :<https://ru.wikipedia.org> › wiki ›
5. Charteris-Black. J.(2004).Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. New York: Palgrave MacMillan.p:242-243
6. The American heritage dictionary of idioms. Ed. by C. Ammer. NewYork: Houghton Mifflin, 1997. - 729 p.;

Vusala Abbasova

Summary

Semantic Features of Sociocultural Metaphors in English

The article is devoted to the semantic features of socio-cultural metaphors in the English language. The article extensively explores metaphorical associations, their characteristics, metaphorical evaluation and scientific and theoretical interpretation of nominative functions. It is noted that cognitive semantics is abstract, it differs from traditional semantics in terms of analysis features. Cognitive semantics studies the system of associations and features of their construction in the context of metaphor. In metaphors, evaluation is linked to pragmatics. Traditional and cognitive semantics are closely related. Research is concluded with the fact that these features are not limited to the English language, but have universal features.

Вусала Аббасова

Резюме

Семантические особенности социокультурных метафор в английском языке

Статья посвящена семантическим особенностям социокультурных метафор в английском языке. В статье широко исследованы метафорические ассоциации, их характеристика, метафорическая оценка и научно-теоретическая интерпретация номинативных функций. Здесь отмечается, что когнитивная семантика является абстрактной, она отличается от традиционной семантики с точки зрения особенностей анализа. Когнитивная семантика изучает систему ассоциаций и особенности их построения в контексте метафоры. В метафорах оценка связана с прагматикой. Традиционная и когнитивная семантика тесно связаны. В конце статьи делается вывод о том, что указанные особенности не ограничиваются английским языком, а имеют универсальные черты.

Rəyçi: f.f.d., dos. C.Babayev

Redaksiyaya daxil olma: 09.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.08.2022

Çapa qəbul olunma: 01.09.2022

UOT 8 11.133.1

Yazgül Abbasova

e-mail: yazgulabbasova68@gmail.com

Azərbaycan Dillər Universiteti

FRANSIZ DİLİNDƏ SİFƏTLƏRİN CİNS VƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Açar sözlər: *fransız dilinin qrammatikası, sifət, cins kateqoriyası, kəmiyyət kateqoriyası*

Key words: *French grammar, adjective, gender category, quantity category*

Ключевые слова: *грамматика французского языка, прилагательное, категория рода, категория количества*

Başqa dillərdə olduğu kimi, fransız dilinin qrammatikasında da sifət xüsusi yer tutur. Digər dillərdə sifətlərin işlənməsinə aid ümumi qrammatik qaydalar mövcud olduğu kimi, təbii ki, fransız dilində də bu qaydalar mövcuddur və dillər arasında olan bu qrammatik qaydalar kifayət qədər fərqli ola bilər.

Ümumiyyətlə biz fransız dilinin qrammatikasını Azərbaycan dilinin qrammatikası ilə müqayisə etdikdə, çox fərqliliklərin şahidi oluruq və bu məqamları araşdırmağa çalışacağıq. Məlumdur ki, fransız dili ilə Azərbaycan dili müxtəlif sistemli dillər qrupuna aiddir. Bu iki dilin qrammatik müqayisəsində nəzərə çarpan fərqli materiallardan biri də sifətlərdir.

Bizə məlumdur ki, sifət Azərbaycan dilində əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən nitq hissəsidir. Həmçinin, Azərbaycan dilində olduğu kimi Fransız dilində də bu nitq hissəsi əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Sifət Azərbaycan dilində əsas nitq hissələrinin tərkibinə daxildir, lakin Fransız dilində isə o, əsas sözlər sırasına daxildir.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində nitq hissəsi iki yerə bölünür:

1. Əsas nitq hissəsi
2. Köməkçi nitq hissəsi [6, s.47]

Əsas nitq hissələri bunlardır: isim, sifət, say, əvəzlik, feil və zərf.

Məhz fransız dilinin də lüğət tərkibindəki sözlər iki qrupa ayrılır. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, fransız dilində bu iki qrupa əsas sözlər və köməkçi sözlər aiddir.

Fransız dilində əsas sözlər qrupuna nitq prosesində müstəqil cümlə üzvü funksiyasında işlənən sözlər daxildir. Bu qrupa daxil olan əsas sözlər: isim, sifət, say, feil, əvəzlik, zərf.

Əsas sözlərdən fərqli olaraq, köməkçi sözlər isə nitq prosesində müstəqil cümlə üzvü funksiyasında işləmə bilməyən sözlərdir. Köməkçi sözlər sırasına artikkelər, sözönləri, determinativlər, bağlayıcılar daxildir.

Qeyd etdiyimiz kimi sifət fransız dilində əşyanın, keyfiyyətini, əlamətini və eyni zamanda rəngini bildirir. Daxili xüsusiyyət keyfiyyət hissəsinə, zahiri görkəm isə əlamət hissəsinə aiddir.

Həcm bildirən sifətlər: *grand, e – böyük, yaşlı, hündür, dahi, məşhur*.
[4, s. 23]

Məsələn: Dans la salle il y a un grand tableau. – 1) Otaqda böyük bir tablo – şəkil var. 2) Auditoriyada böyük bir yazı lövhəsi var.

Martin est assez grand pour comprendre cela – Martin, bunu başa düşmək üçün kifayət qədər yaşlıdır.

Alexandre Dumas est un grand écrivain français – Aleksandr Düma dahi fransız yazıçısıdır.

C'est une grande jeune fille dynamique, active et gaie – Bu böyük gənc, dinamik, şən və fəal bir qızıdır.

petit, e – balaca, kiçik

Məsələn: C'est une petite maison – Bu balaca bir evdir.

court, e – qısa

Məsələn: Ma soeur achète une jupe courte – Mənim bacım qısa yubka alır.

long-longue – uzun

Məsələn: Ce canal est très long – Bu kanal uzundur.

Zahiri görkəm bildirən sifətlərə aiddir: *vieux, vieille – qoca, köhnə*

Məsələn: Son grand-père est très vieux, il ne peut pas vivre seul – Onun babası çox qocadır, o tək yaşaya bilmir.

La mère de Michel est une vieille dame de quatre-vingts ans – Mişelin anası 80 yaşlı qoca bir xanımdır.

jeune – gənc, cavan

Məsələn: Les jeunes filles vont à la bibliothèque après les cours – Məşğələdən sonra gənc qızlar kitabxanaya gedirlər.

vénérable – hörmətli

Məsələn: L'oncle de Paul est un homme très vénérable – Polun əmisi çox hörmətli bir kişidir.

maigre – 1) ətsiz-yağsız, 2) az, 3) arıq

Məsələn: Cette jeune fille est maigre – Bu gənc qız arıqdır.

La femme de Pierre est maigre comme un clou – Pyerin arvadı çöp kimi arıqdır.

Ma grand-mère prépare un repas maigre pour le soir – Nənəm axşam üçün ətsiz xörək hazırlayır.

La terre maigre – bəhərsiz torpaq

Le maigre salaire – az maaş

Fransız dilində daxili xüsusiyyət bildirən sifətlər bunlardır: vərdis, xasiyyət, mənəvi cəhətlər, dad

sage – müdrik, ağıllı; 2) sözə qulaq asan

Məsələn: La fille cadette de Agathe est trop sage – Aqatın yaşca kiçik qızı həddən artıq ağıllıdır.

sensible – həssas

Məsələn: La femme de Alexandre est sensible – Aleksandrın həyat yoldaşı həssasdır.

appliqué, e – çalışqan

Məsələn: Le frère aîné de Marie est appliqué – Marinin yaşca böyük qardaşı çalışqandır.

généreux, se – 1) səxavətli, əliaçıq; 2) alicənab

Məsələn: Le père de Monique est très généreux – Monikanın atası çox səxavətlidir.

Fransız dilində isimlərin cinsə və kəmiyyətə görə dəyişdiyi bizə məlumdur. Fransız dilində sifətlər də isimlər kimi cinsə və kəmiyyətə görə dəyişir. Bildiyimiz kimi, siətlər isimə aid olur, cinsə və kəmiyyətə görə onlarla uzlaşır.

Məsələn: Le mari de Claudine est un mauvais mari, mais il est un bon professeur.

La femme de Pascal est une mauvaise femme, mais elle est une bonne sportive.

Myriam aime trop la rose rouge.

Ma fille aînée aime aussi les roses rouges.

Monsieur Bernard reste seul – Madame Pascal reste seule.

Cette jeune femme – Ces jeunes femmes

Fransız dilində sifətlərin qadın cinsinin düzəldilməsi üçün aşağıdakı qaydalara nəzər yetirək [7, s. 35-38]:

1. Bir neçə sifətlər vardır ki, onların kişi cinsində sonu “d” və “t” hərfləri ilə bitir. Bu sifətləri qadın cinsinə çevirərkən, həmin sifətlərin sonuna tələffüz olunmayan “e” saiti əlavə olunur və həmin sait sifətin sonuna əlavə olunduqda tələffüz dəyişilir, oxunmayan samitlər oxunur.

Məsələn: prêtre – prêt (hazır)

Le frère aîné de Michel est prêt à onze heures – Mişelin yaşca böyük qardaşı saat 11-də hazırdır.

La soeur cadette de Mme.Claire est prête à deux heures – Xanım Klerin yaşca kiçik bacısı saat 2-də hazırdır.

intéressant – intéressante (maraqlı)

Elle veut lire cet article intéressant – O, bu maraqlı məqaləni oxumaq istəyir.

Nous regardons une émission intéressante – Biz maraqlı verilişə baxırıq.
rond – ronde (dairəvi)

Il y a un tabouret rond au milieu de la chambre – Otağın ortasında dairəvi kətil var.

Il y a une horloge ronde au mur – Divarda dairəvi saat var.

fort – forte (güclü)

L'équipe de Strasbourg est forte – Strasburq komandası güclüdür.

grand – grande (böyük)

Ils ont un grand appartement non loin de l'école maternelle – Onların uşaq bağçasının yaxınlığında böyük bir mənzili var.

Elle a une chambre à coucher. Cette chambre est très grande.

court – courte (qısa)

Ce corridor court n'est pas clair.

La jupe courte ne va pas à Agathe.

blond – blonde (sarışın)

Le fils cadet de Juliette est blond.

La fille aînée de Benjamin est blonde.

vert – verte (yaşıl)

Il met le paletot vert.

Cette jupe verte ne va pas à la soeur cadette de Juliette.

petit – petite (balaca)

Le petit fils de Charlotte va à l'école.

La petite fille de Monique étudie à l'Université.

haut – haute (hündür)

Ce mur est très haut.

Cette table est très haute

froid – froide (soyuq)

Il aime prendre du café froid.

laid – laide (çirkin)

Fransız dilində bəzi sifətlər vardır ki, onların sonuna tələffüz olunmayan “e” saiti artırılaraq qadın cinsinə çevrilir və bu zaman tələffüz kişi cinsində olduğu kimi qalır.

Məsələn: têtu – tête (inadcıl, inadkar)

Le cousin de Lucienne est têtu – Lusyenin əmisiöglü çox inadkardır.

La femme de Pascal est très tête – Paskalın həyat yoldaşı çox inadkardır.

bleu – blue (mavi)

Cette robe bleue me va.

gai – gaie (şən, şad)

La tante de Benjamin est très gaie.

clair – claire (işıqlı, şəffaf, aydın)

Ce corridor de cette maison est clair.

Cette chambre est grande et claire.

seul – seule (tək, yalnız)

Monsieur Durand est vieux, il ne peut pas vivre seul.

La grand-mère de Kitty est aussi très vieille, elle ne peut pas vivre seule.

inconnu – inconnue (naməlum)

vrai – vraie (həqiqi, düz)

joli – jolie (qəşəng)

Les fenêtres de la salle à manger donnent sur un joli jardin calme.

Elle offre une jolie montre a sa mère.

cher – chère (sevimli, əziz)

noir – noire (qara)

Le mari de Caroline met le chapeau noir.

Cette chemise noire va à Mme Agathe.

connu – connue (tanınmış, məşhur)

C'est un pianiste connu.

Misallardan da göründüyü kimi, Azərbaycan dilində olduğu kimi fransız dilində də sifətlər ismə aiddir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi fransız dilində sifətlər əsas sözlər sırasına daxildir, əksəriyyəti isimdən sonra yerləşir, bəziləri isə ismin qarşısında yerləşir. Eyni zamanda fransız dilinin qrammatikasında özünəməxsus yer tutur və kifayət qədər də işlənmə sırasına malikdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Quliyeva, M. (1983). Fransız dili dərslisi. - Bakı: Maarif, - 376 s.
2. Hüseynov, S.S. (2012). Fransız dili. Dərslük. – Bakı: Mütərcim, -247 s.
3. Nəcəfova, S. (2011). Fransız dili dərslisi. İntensiv giriş kursu. Ali məktəblər üçün dərslük. – Bakı: Elm və təhsil, 128 s.
4. Maïa Grégoire, Odile Thiévanaz (2013). Grammaire Progressive du Français. -Paris, 278 p.

5. Nikolskaïa, E.K., Goldenberg, T.Y. (2014). Grammaire française. – Москва: Альянс, 360 p.
6. Дауэ, К.Н., Жукова, Н.Б. (1968). Справочник по грамматике французского языка. – Москва, 356 с.
7. Попова, И.Н., Казакова, Ж.А. (2010). Грамматика французского языка. – Москва: Нестор, 405 с.

Yazgul Abbasova

Summary

Gender and quantity category of adjectives in French

This article is devoted to the study of the grammatical features of adjectives in French. A comparative characteristic with the Azerbaijani language is given. Adjectives refer to nouns in both French and Azeri. However, as can be seen from the above examples, in French adjectives can be placed both after the noun and before the noun. At the same time, qualitative (qualificatifs), relative (relatifs), and pronominal adjectives (pronominaux) are considered, the latter is always used with a noun.

Язгюль Аббасова

Резюме

Категория рода и числа прилагательных во французском языке

Данная статья посвящена месту прилагательных в одном ряду с основными словами во французском языке.

Данная статья посвящена изучению грамматических особенностей прилагательных во французском языке. Дается сопоставительная характеристика с азербайджанским языком. Прилагательные относятся к существительным как во французском, так и в азербайджанском языках. Однако, как видно из приведенных примеров, во французском языке прилагательные могут располагаться как после существительного, так и перед существительным. В то же время рассматриваются качественные (qualificatifs), относительные (relatifs), и местоименные прилагательные (pronominaux), которые всегда употребляются с именем существительным.

Rəyçi: f.e.d., prof. Ə.Zeynalov

Redaksiyaya daxil olma: 12.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.08.2022

Çapa qəbul olunma: 10.08.2022

**ƏDƏBİYYAT / ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ/
ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ
LITERATURE / LITERATURE STUDIES/
LITERARY THEORY
ЛИТЕРАТУРА / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ/
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ**

UOT 821.111 (73)

Nuranə Nuriyeva

filol.f.d., dos.

e-mail: nurananuri@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

XIX ƏSR ABŞ ƏDƏBİYYATINDA ORİYENTALİZMİN İZLƏRİ

Açar sözlər: *ABŞ ədəbiyyatı, E.A.Po, R.U.Emerson, Oriyentalizm, İslam*

Key words: *USA Literature, E.A.Poe, R.W.Emerson, Orientalism, Islam*

Ключевые слова: *Литература США, Э.А.По, Р.У.Эмерсон, ориентализм,*

ислам

Edqar Allan Po və Ralf Uoldo Emersonun yaradıcılığında Oriyentalizm

Qərb yazıçılarının “özgə” hesab etdikləri Şərqi torpaqlarını, sərvətlərini və millətlərinin istismarını qanuniləşdirmək məqsədilə istifadə etdikləri ideoloji üsullardan biri Şərqi yanlış təqdimatı məsələsi olmuşdur. Bu səbəbdən də Qərbin Şərqi qarşı tətbiq etdiyi üstünlük məsələsi, sistemli şəkildə ədəbiyyat və kütləvi informasiya vasitəsilə həm müstəmləkəçilərin, həm də müstəmləkə ölkələri xalqlarının zehinlərində formalaşmışdır. Belə ki, 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı insan hüquqları nizamnaməsini təsdiqlədikdən sonra Yaxın Şərqi global məsələlərin bir hissəsinə çevrildi.

XIX əsrin birinci yarısında Amerikada yeni dini cərəyanlar yaranmağa başladı. Bu dini cərəyanlar arasında İslam dini öz mənəvi dəyərinə görə daha çox diqqət çəkirdi. Bu dövrdə müasir dini liberalizm hərəkatı ilə yanaşı İslama da maraq artdı və İslam dinindəki Sufizm cərəyanı avropalılarla yanaşı amerikalıları da özünə cəlb etməyə başladı [4,s.669].

Amerika qitəsində İslam tarixinin nə vaxtdan başlaması ilə bağlı bir sıra tarixçilərin fikri belədir ki, İslam qitəyə Afrika mənşəli müsəlman qullar tərəfindən gətirilmişdir. Lakin, Amerikada İslamın mövcudluğunun Kolumbun qitəni kəşfindən əvvəl təsadüf etdiyi fikrini iddia edənlər də vardır. Onu da qeyd etmək ki, “Qurani Kərim” Amerika Birləşmiş Ştatlarının yarandığı ilk illərdən bir çox yazıçılar üçün mühüm istinad mənbəyi rolunu oynamışdır. Belə ki, bu məsələ müasir Amerika yazıçılarının diqqətindən kənar qalsa da, Amerikanın müsəlman qulları ilə bağlı tarixi yazılarda Qurandan sitatlar gətirilməsi Springfild kollecinin professoru Allan D.Ostinin nəzərindən qaçmamışdır [3].

Ziyalı təbəqə arasında İslama rəğbət bəsləyənlər arasında Amerikanın üçüncü prezidenti Tomas Cefferson da var idi. Tomas Ceffersonun İslamın müqəddəs kitabını əldə etməsi və oxuması tədqiqatçıların diqqətindən yayınmamış, onun gizli şəkildə İslam tarixindən, Qurandan, hətta ərəb dilindən dərslər aldığını da qeyd etmişlər [9].

Lakin Quranın Vətəndaş müharibəsindən əvvəlki Amerika ədəbiyyatının formalaşmasında böyük rol oynayan yazıçılara (V.İrvinq, E.A.Po və R.U.Emerson) təsiri hələ də Amerika ədəbiyyatşünaslığında yetərincə araşdırılaraq dəyərləndirilməmişdir.

Amerika Birləşmiş Ştatlarının qurucuları hesab edilən ilk altı prezidentin Yaxın Şərqi, xüsusilə də İslam Şərfinə olan mənfi münasibəti məlumdur. Belə ki, onlar İslam Şərfini xristianlığın düşməni hesab edirdilər. Lakin bu məsələdə yalnız Amerikanın üçüncü prezidenti olmuş Tomas Ceffersonun yanaşması fərqli idi. Birləşmiş Ştatlarda dindarlar üçün dini və vətəndaş hüquqlarının institusionalaşdırılmasını tələb edən Tomas Cefferson “bizim Allaha olan ortaq inamımız” insan münasibətlərindəki ümumi cəhətlərdən biridir fikrini söyləmişdir [14, s.3].

Kolumbiya universitetinin İslam tarixi üzrə professoru Denis Spillberq “Tomas Ceffersonun Quranı: İslam və qurucuları” (*Thomas Jefferson's Qur'an: Islam and the Founders*) adlı kitabında Tomas Ceffersonu uzaqgörən dövlət xadimi kimi təsvir edir. Müəllif qeyd edir ki, Tomas Ceffersonun proqnozuna görə müsəlmanlar gələcək illərdə Amerika cəmiyyətinin daimi üzvlərinə çevrilə bilərlər. Onun bu proqnozu əsrlər sonra həqiqətə çevrildi. D.A.Spillberqin fikrincə, Cefferson “Müstəqillik Bəyannaməsinin yazılmasından on bir il əvvəl” Quranın bir nüsxəsini əldə etmişdi və bəyannamənin hazırlanmasında Qurandan yararlanmışdır [14, s. 3].

Lakin bərabərlik, azadlıq və dini tolerantlıq tərəfdarı olan ABŞ prezidentlərinin də kölələri olduğu məlumdur. Belə ki, ilk prezident Corc Vaşinqtonun kölələri arasında Qərbi Afrikadan olan müsəlmanlar da var idi və

onlardan “vergi malı” kimi istifadə edirdilər. Bu kölələri Denis A. Spillberg “Fatimə” və “kiçik Fatimə” adıyla ana və qız olaraq təqdim edir. Müəllif bildirir ki, Afrikalı müsəlmanlar, Həzrəti Məhəmmədin qızı olan Fatimənin adını daşıyırdılar. Onlar Afrikadakı mənşə yerlərini dəqiqliklə müəyyənləşdirə bilməsinlərdəyə ailə soy adları məqsədli şəkildə ixtisar edilmişdi. Maraqlıdır ki, Corc Vaşinqton “Müsəlman hüquqlarını müdafiə edərkən, öz evindəki müsəlmanların hüquqlarını və inanclarını həyata keçirməyə icazə vermirdi” [14, s.7].

Qərbin və İslam sivilizasiyasının tarixi köklərindən bəhs edən tarixçi İbrahim Kalın “Mən, başqası və digərləri” adlı kitabında İslamın Xristian və Bizans dünyası ilə qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliyini tarixi faktlarla təqdim edir. Müəllif, həmçinin, səlib yürüşləri, Əndəlüs, bütövlükdə İslam sivilizasiyası və Avropanın yaratdığı türk obrazı haqqında məlumat verir, İntibah və İslahat dövrlərini, oriyentalizm anlayışını, İslamın Qərblə bugünkü münasibətlərini yeni müstəvidə təhlil edərək dəyərləndirir. Kitabda diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri isə ABŞ-nın üçüncü prezidenti olmuş Tomas Ceffersonun əldə etdiyi ingilis dilindəki Quran kitabı ilə bağlı məsələyə müəllifin aydınlıq gətirməsidir. O, Tomas Ceffersonun müsəlman olub-olmadığını mübahisə obyektinə çevirən tarixçilərin fikrinə də münasibət bildirir.

Tomas Ceffersonun 1765-ci ildə 16 şillingə satın aldığı ingiliscə “Qurani-Kərim” 2007-ci ilin yanvarında ABŞ-da uzun müddət müzakirə obyektinə olmuşdur. Corc Seyl tərəfindən 1764-cü ildə ingilis dilinə tərcümə edilən və nəşr olunan Quranın təfsiri uzun illər prezident Ceffersonun Virciniyadakı “*Monticello*” adlı malikanəsində saxlanmış, sonra Konqres Kitabxanasının Nadir Kitablar bölməsinə verilmişdir.

Tarixçi İbrahim Kalın prezident Tomas Ceffersonun və əldə etdiyi Quran kitabının hələ də müzakirə obyektinə olması haqqında adı keçən kitabında yazır: “...Amerika dövləti ilə İslam dünyası arasında ilk rəsmi əlaqə Amerika prezidenti Tomas Cefferson ilə Tunis bəyi Hammuda Paşa arasında 1801-ci il tarixli yazışma ilə başlayır.

Amerikalılar tərəfindən ələ keçirilən Tunis gəmisinin geri qaytarılmasını tələb edən Tunis bəyi 1805-ci ildə münafişəni diplomatik yollarla həll etmək üçün Vaşinqtona elçi göndərir. Sidi Süleyman Mellimelli adlı Tunis səfiri 6 dekabr 1805-ci ildə Ağ Evdə şam yeməyinə dəvət olunur. Ramazan ayı səbəbiylə ancaq gün batıqdan sonra axşam yeməyinə qatıla biləcəyini deyən Mellimelli bununla da Ağ Evdə açılan ilk iftar süfrəsinin qonağı olur. İftarda iştirak edən Con Kuinsi Adams Tunis səfirinin ədəb-ərkana riyət etdiyini və onun “davranışının hörmət çərçivəsində” olduğunu söyləyir. Bu səfərdən sonra Cefferson Tunis qubernatoruna məktub yazır və gəmi məsə-

ləsi qarşılıqlı razılaşma ilə həll olunur. Beləliklə, bu hadisədən sonra Ceffer-sonun İslam və müsəlman dünyası ilə əlaqələri yeni bir ölçü qazanır. Ceffer-sonun İslama dini və siyasi marağı da bəzi şayiələrin yayılmasına səbəb olur. “Yeni Dünya” adlandırılan Amerikanın plüralizm, respublikaçılıq və hüquq bərabərliyi üzərində qurulduğuna inanan Ceffer-sonun Ağ Evdə müsəlman səfirini qonaq etməsi, Quranın tərcüməsini əldə edərək araşdırma aparması və İslama düşmən münasibətdən çəkinməsi, onun “gizli müsəlman” olması ilə bağlı ittihamın əsasını qoymuşdur. Ceffer-son Amerika siyasi tarixində müsəlman olmaqda ittiham edilən ilk Amerika prezidentidir” [2].

Tomas Ceffer-sonun Corc Seylin tərcümə etdiyi Quran təfsirini araşdırması və İslam tarixi ilə bağlı dəyərləndirmələri onun yazıları arasında mühüm yer tutur. Onun məqalə və qeydlərinin əsas mövzusu dini tolerantlıq və hər kəsin qanun qarşısında bərabər olması ideyasıdır. Tomas Ceffer-son deist olduğu üçün müsəlmanların və yəhudilərin dini inanclarına görə əsas hüquqlardan məhrum edilməsini yanlış hesab edirdi. Lakin buna rəğmən o, Volterin İslama və onun Peyğəmbərinə olan qeyri-obyektiv fikirlərinin təsirindən də tamamilə qurtula bilməmişdi. O, həmçinin Con Lokkun dini tolerantlıq və plüralizm ideyaları arasında da tərəddüd edirdi.

Edqar Allan Po Con Kuinsi Adamsın (1767-1848) hakimiyyəti illərində ədəbi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Amerikanın ikinci prezidenti Con Adamsın oğlu olan Con Kuinsi Adams 1825-1829-cu illərdə ABŞ-ın prezidenti olmuş, müsəlman Şərqi öz sələflərindən də qəddar münasibət bəsləmişdir. Con Kuinsi Adamsa görə İslam Şərqi anti-xristian təbliğatı aparır və bu səbəbdən də İslam dini həqiqi din hesab edilə bilməz. O, həmçinin Osmanlı İmperiyasına qarşı müharibələr aparan Rusiya İmperiyasında dəstəkləmiş, Balkan ölkələri də onların tərəfini saxlamışdır [10].

Rus-türk müharibələri adlanan və on iki il sürən bu müharibələrin ilki 1768-1774-cü illəri, ikincisi isə 1787-1792-ci illəri əhatə edir. Con Kuinsi Adamsın bu müharibəni dəstəkləməsi təsadüfi deyildi. Belə ki, o, 1809-1814-cü illərdə Amerikanın ilk diplomatik nümayəndə heyəti ilə Rusiyada olmuş, tərəfdaşlıq müqavilələri imzalamışdı. Bu müharibə haqqında bir neçə esse yazan Con Kuinsi Adams prezident seçildikdən qısa bir müddət sonra İslam aləmini və Məhəmməd peyğəmbəri dünya üçün təhlükəli və dağıdıcı bir qüvvə kimi dəyərləndirərək öz fikirlərini a çıx şəkildə ifadə etmişdir.

Con Kuinsi Adamsın həmyaşıdı olan Edqar Allan Po onun ideoloji təbliğat xarakterli yazıları ilə tanış idi. Bu səbəbdən də o, Yaxın Şərq və Osmanlı imperiyasının əhəmiyyətli olduğunu daha dərinəndən dərk edir və bu coğrafiyanın tarixinə xüsusilə diqqət yetirirdi. Edqar Allan Ponun Yaxın Şərqlə bağlı dünyagörüşündə əsaslı dəyişikliklərə digər səbəb isə 1801-

1815-ci illər arasında ABŞ, İsveç və Osmanlı İmperiyasının Şimali Afrika Bərbəri dövlətləri arasındakı dəniz müharibəsi olmuşdur. Belə ki, Şimali Afrika Bərbəri dövlətləri Osmanlı imperiyasının idarəçiliyində idi və müharibə ABŞ-ın qələbəsi ilə nəticələnmişdi. Amerikalı ədəbiyyatşünas T.Montqomeri qeyd edir ki, Bərbəri müharibələrinə Edqar Allan Ponun yaradıcılığında birbaşa istinad olunmasa da, “o, bu münaqişələr nəticəsində meydana gələn Orta Şərqi Amerika təmsillərindən yaradıcı məqsədlər üçün istifadə etmişdir” [11, s.59].

Amerikalı ədəbiyyatşünas M.C. Şueller yazır ki, “ABŞ-ın XVIII əsrin sonlarında Şimali Afrika ilə olan münaqişəsi Royall Taylerin “Əlcəzairli əsir” (*The Algerian Captive*, 1797) və Susanna Rousonun “Əlcəzairdəki qullar” (*Slaves in Algiers*, 1794) adlı əsərlərində təsvir olunur. Hər iki əsər Edqar Allan Poya məlum idi və Amerika hekayə janrına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir” [15].

Edqar Allan Ponun yaşadığı dövrdə, yəni XIX yüzilliyin əvvəllərində İslam dini və doktrinaları ən çox diqqət çəkən, müzakirə obyektinə çevrilən mühüm və həssas mövzulardan idi. Professor T.Marr özünün “Amerika İslamçılığının mədəni kökləri” (*The Cultural Roots of American Islamism*, 2006) adlı kitabında bu fikri əsaslandırmağa çalışır. Belə ki, Amerikada İslam dünyasının böyük bir təmsilçisi var idi, ancaq bu İslam dünyasının faktiki təmsili deyil, amerikalıların düşüncəsində yaranan bir obraz idi. T.Marrın qeyd etdiyi kimi, “Bu təmsil, müsəlman inanclarının xarakterindən daha çox amerikan təxəyyülünün quruluşunu ortaya qoyur” [12, s.8-7].

İslam dininin və müsəlmanların etiqadları ilə bağlı olan məsələlər “şərq kodları” (*oriental codes*) ifadəsindən fərqli olaraq Marrın yaratdığı “Amerika islamçılığı” (*American Islamism*) termini ilə ifadə edilir [12, s.8-7]. Beləliklə, T.Marrın qeyd etdiyi kimi, Yaxın Şərq siyasi, mədəni və sosial aspektlərdə amerikalılar üçün mübahisəli məsələ olaraq qalırdı və “Edqar Allan Ponun yaradıcılığının ilk illərində üstünlük təşkil edən formada idi” [12, s.10].

Amerikanın yaranmasının başlanğıcında İslam dininin kitabı olan “Quran”ın da izlərinin olması maraqlıdır. C.Eynboden “Amerikanın ilk Quranı: İslamın kitabı və ABŞ kanonu” (*The Early American Quran: Islamic Scripture and US Canon*) adlı məqaləsində yazır ki, Quranın təsiri Amerika ədəbiyyatı banilərini yazılarında güclü şəkildə özünü göstərir. O, “Quran”ın Edqar Allan Ponun poeziyasının ilk qaynağı olduğunu yazır və qeyd edir ki, şairin “Teymurləng və digər şeirlər” (*Tamerlane and Other Poems*, 1829) adlı ilk kitabı da məhz Quranın ilham almasının nəticəsində yaranmışdır [7, s.7].

Beləliklə, Quran və onun şərhli Amerika ədəbiyyatının ilk nümayəndələrinin yaradıcılığında, xüsusən də Edqar Allan Ponun əsərlərində geniş yer alır. Cefri Eynboden yazır ki, “onun şeirlərində nəinki təkcə Quran mətnləri, həm də Corc Seylin ingiliscə tərcüməsi olan Quran şərhli də əsas qaynaq rolunu oynayır” [7, s.9]. Onu da qeyd edək ki, bəzi amerikalı müəlliflər yetkin çağında “Qurana” müraciət etdiyi halda, Edqar Allan Po gənc yaşlarında ona müraciət etmişdi. Beləliklə, Quran, Eynbodenin də qeyd etdiyi kimi, Edqar Allan Ponun erkən poetik inkişafında mühüm rol oynamışdır. Həqiqətən də, Edqar Allan Po poeziyası “yalnız islami istinada deyil, ələlxüsus Qurana allyuziyaya borcludur” [7, s.7].

C.Eynbodenə görə Edqar Allan Ponun Qurandan təsirlənməsi onun “hakimiyyətdən narazılığı” və “ekzotik başqılığı” ilə bağlıdır. Edqar Allan Ponun yaradıcılığında hər şey ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, “oxucular aşağıda – Cəhənnəmdə “İblis”lə qarşılaşırlar; yuxarıda – Cənnətdə “İsrafil” tapırlar; arada isə “Əl-Əraf”ın hüdudlarında yaşayırlar” [7, s.9]. İslam dininin müqəddəs yazılarında yenilik və canlılıq tapan amerikalı oxucu üçün Şərq ekzotik və etnoqrafik məkan olaraq maraqlı idi. C.Eynboden yazır: “Müsəlman kitabları Edqar Allan Po üçün axirətin möcüzələrini təfərrüatlandırmaqda yeni və parlaq qanunauyğunluq daşıyır. “Bibliyanın qardaş kitabı olan müqəddəs Quran, XIX yüzildə amerikalı oxucular üçün həm yad, həm də rəfədlənməz olub batinində sirli bir özgəliyi gizlədir” [7, s.9]. C.Eynboden, həmçinin, qeyd edir ki, Quranın təsiri Edqar Allan Ponun nəsr və poetik yazıları ilə yanaşı, esselərində də aydın hiss olunur.

C.Eynbodenə görə, Edqar Allan Po Portuqal şairi Luis de Kamoens şeirlərini oxuyub dəyərləndirdikdən sonra bu əsərlərin dəqiqliyinə heyrətlənir və onları Quranla müqayisə edir. O, “Qurani-Kərim”in “Əl Bəqərə” surəsinin ikinci ayəsi olan “*dhalika'l-Kitabu la-rayba fihi* (Bu mükəmməl bir kitabdır) [7, s.2] ifadəsini sitat gətirmişdir. Edqar Allan Ponun Kamoensin kitabını dəqiq və dürüst olaraq qiymətləndirməsi, “kitabın mükəmməl olması” və “Qurani-Kərim” ifadəsini işlətməsinə onun “*Marginalia*” adlı esselər kitabında rast gəlinir [7, s.9]. Bu səbəbdən də, Quran təkcə onun üçün bədii dəyərlər baxımından oxunacaq bir kitab deyil, həm də Quranı fəlsəfi və nəzəri əhəmiyyətinə görə “sitat gətirilə bilən adi bir kitab” olaraq görən XIX əsr Amerika yazıçılarının da ilham qaynağı olan bir kitab idi [7, s.10].

İslam Şərqinin Amerikaya yaratdığı narahatlığa baxmayaraq, bu, ilk Amerika yazıçılarının Quranı tədqiq etməsinə mane olmadı. Onu da qeyd edək ki, Quran Amerikada ilk dəfə üç böyük Amerika yazıçısı – Vaşinqton İrving, Edqar Allan Po və Ralf Uoldo Emerson tərəfindən təqdim olunmuşdur. Onlar ədəbi əsərləri ilə yanaşı esselərində də Qurana müraciət etmiş, onu

dərindən tədqiq etmişlər. C.Eynboden yazır ki, “Amerikanın “Quran”ın mətn və estetikasına olan məftunluğu ilk dəfə 1826-cı ildə Əndəlüsdə İrvinq və 1829-cu ildə isə Po tərəfindən Bostonda nümayiş etdirilmiş və sonra 1833-cü ildə Londonda Quranı aldıqdan sonra yenidən həmin ilin sentyabrında Amerika geri dönməyə başlayan Emerson olmuşdur” [7, s.10].

Qurandan sitatlar Amerika ədəbiyyatşünaslarının yazılarında pərakəndə şəkildə olsa da, rast gəlinir. Onlar təkcə R.U.Emersonun deyil, həm də onun müasirləri olan erkən Amerika ədəbiyyatını İslami əsaslar üzərində inşa edən Vaşinqton İrvinq və Edqar Allan Ponun yaradıcılığında bu və ya digər şəkildə əksini tapır. Qurana olan maraq R.U.Emersonun öz tərcümeyi-halında da aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. O, 1819-cu ilin payızında Harvard Universitetinin birinci kursuna daxil olarkən universitetdəki təhsilinin başlanğıcında şəxsi və akademik təkamülünü qeyd etmək məqsədilə gündəlik tutur. Onun gündəliyindəki ilk giriş cümləsi belə idi: “Birinci kurs tələbəsi, 1819-cu ilin yanvarı “Mən Cinləri (Can) yandırıcı bir oddan yaratdım” Quran” [7, s.1-19].

C.Eynbodenin araşdırmasından oxuyuruq ki, R.U.Emerson “birinci kurs”, ay və ili qeyd etdikdən sonra, 15/Hicr surəsinin 27-ci ayəsinin dəyişdirilmiş tərcüməsini sitat gətirərək dərhal Qurana istinad edir. Burada maraq doğuran onun“(Cinlərin babası) Can tayfasını (ya İblisi) daha öncə (insandan əvvəl) tüstüsüz oddan xəlv etmişdik” ayəsinin sitat olaraq gətirməsidir [1, s.262]. Bu da onu deməyə əsas verir ki, Emersonun şəxsiyyət olaraq formalaşmağa başladığı illərdə yalnız Qurana olan marağı deyil, həm də bu ayənin məqsədli şəkildə seçilməsi təəccüblüdür.

Amerika ədəbiyyatının yarandığı dövrdə Quran təfsirinin bu qeyri-ortodoks sənədi özünün dərin mənası ilə diqqəti çəkir. Buna səbəb isə Emersonun öz tərcümeyi-halını kontekstləşdirmək üçün müqəddəs kitabdan alıntını şəxsi həyatında bir mərhələ olaraq müəyyən etməsidir. Bəlkə də məsələnin əsas təəccüblü tərəfi, R.U.Emersonun o dövrdə Amerikanın ən aparıcı xristian ilahiyyat məktəbi olan Harvardda təhsilinə başlaması ilə İslam tarixinə olan marağı arasındakı uyğunsuzluğudur. Ancaq nəzərə alsaq ki, Harvard universiteti öz şəxsi heyətinin oriyentasiyasına görə 1819-cu ildə Üç uqnumu inkar edən və İsanın dirilmiş tanrı deyil, Allahın birliyini qəbul edən insanoğlu və peyğəmbər olduğunu etiraf edirdi, onda bu baxımdan mütləq unitar idi. Məhz bu səbəbdəndə, Quranın bildirdiyi tövhid (Allahın təkliyi) R.U.Emersonun universitet təhsilinə yad deyildi, əksinə onun əsas elementi idi.

Amerikalı yazıçı və filosof olan R.U.Emerson və onun tələbələri olmuş H.D.Toro və A.B. Alkottun Şərq düşüncəsində rolu böyükdür. Onu da qeyd

edək ki, Hafiz və Sədi kimi sufi şairlər R.U.Emersonun yaradıcılığına təsir etmiş, onun dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişlər.

A.Kristinin yazdığına görə, Emersonun Şərq düşüncəsindən təsirlənməsinin dəqiq tarixi bilinməsə də, onun oriyentalizminin formalaşmasında Yunan platonçuluğunun əsas amil olması məlumdur. Bu Emersonun yaradıcılığının bir qədər gec dönməsinə təsadüf edir [5, s.44]. F.İ.Karpenterin sözləri ilə desək, “Emerson Orientalizminin nüvəsi” onun “Təmsilçi kişilər” (*Representative Men*, 1850) adlı Oksidental bioqrafik mühazirələrində gizlidir. O, konkret islami materiallara çox yer verməsə də, kitabda, xüsusən də “Platon” haqqında essədə İslam tarixinə istinadlar vardır. Essenin ilk cümləsi belədir: “Dünyəvi kitablar arasında yalnız Platon, Ömər in ifadə etdiyi “Kitabxanaları yandırın; çünki onların dəyəri bu kitabdadır”, yəni Qurana fanatik bir iltifat etmə haqqına sahib olduğunu söyləyə bilər. “Ömər in İsgəndəriyyənin fəthində deyildiyi iddia edilən Quranla bağlı ifadəsinin Platonla bağlı esseyə tətbiqi Şərqi Qərbə gətirir, lakin burada fərqlər qoyulur, sərhədlər və kateqoriyalar müəyyən edilir” [6, s.14]. Bir sözlə Şərqi Qərbin qarşısında dura biləcəyi yer müəyyən edilir.

C.Eynboden həmçinin yazır ki, “1833-cü ildə R.U.Emerson Londonda Quranı almamışdan dörd il əvvəl biz Amerika müstəmləkəçiliyindən milliliyə keçiddə nəzərə çarpacaq gərginliyin olduğuna şahid oluruq. Britaniya torpaqlarında həyata keçmiş olsa da, R.U.Emersonun Quranın bir nüsxəsini alması, həm də inkişaf etməkdə olan Amerika kimliyi üçün alternativ şəcərə və trayektoriya axtararaq, Anqlo-Avropa təsirinə müqavimət göstərmək deməkdir” [7, s.9].

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Avropa Yaxın Şərqi Amerikaya tanıtmada böyük rol oynamışdır. Avropanın bu səyləri nəticəsində Şərq fəaliyyət, təsir və bilik mənbəyinə çevrildi: “Şərq bir məkan olmaqdan çıxıb, aktual elmi idarəçilik və potensial imperiya təsirinə çevrilən bir sahə oldu” [16, s.197].

Şərq kitablarının təsiri altında qalan Edqar Allan Po deyir: “İndi bizim Şərq bölgələri ilə bağlı biliklərimiz genişdir” [8, s.372]. Onun fikrincə Şərqi səyahət edən zəvvarların əsas məqsədi güclü dini inanc və elmə maraq olsa da, əsasən imperialist maraqları güdüdü və Bibliyanın yarandığı müqəddəs torpaqları elmi nöqteyi-nəzərdən araşdırmaq idi.

Orientalizm – hər hansı bir mədəni ənənənin (ədəbiyyat, rəssamlıq, tarixi-etnoqrafik anlayışlar və s.) təzahürlərində özünü göstərən, bir sıra cəhətlərlə də bu ənənənin ekzotik xüsusiyyətlərinə söykənən müəyyən tendensiyadır [13].

Amerika Birləşmiş Ştatları ədəbiyyatının öncüllərindən sayılan Edqar Allan Ponun (1809-1849) yaradıcılığı iki əsrə yaxındır ki, bir sıra Qərb ədəbiyyatı tədqiqatçılarının böyük marağına səbəb olmuşdur. Hər bir dahi kimi Edqar Allan Po da öz zəkası və fitri istedadı ilə dövrünü qabaqlamışdı. Sağlığında dəyərincə qiymətləndirilməyən yazıçı ölümündən qısa bir müddət sonra “Amerikanın ilk ədəbi zəfəri” [18, s.3], nəsr və poeziyada danılmaz yenilikçi, “təsir vəhdəti” prinsipinin müəllifi, detektiv janrın klassik formasının banisi adlandırılmışdır. Edqar Allan Po yaşadığı müddətdə müasirləri tərəfindən daha çox istedadlı redaktor və ədəbi tənqidçi kimi tanınırdı [19].

Edqar Allan Ponun dünyagörüşü onun yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, dövrünün sosial-siyasi mənzərəsi Edqar Allan Ponu narahat edirdi. Bu baxımdan da yaşadığı dövrün onu romantik istiqamətə yönəltməsi labüd idi. Lakin o, həyat həqiqətinə qarşı Gözəllik idealını yarada bilmişdir. Şübhəsiz ki, Edqar Allan Ponu “rasionalist romantizm” janrına aid etmək lazımdır. Yazıçı yaradıcılığında təxəyyül və rasionalizmi birləşdirməyi öz dövrünün çağdaş poeziyasının və nəsrinin systemsiz və mürəkkəb mahiyyətini aradan qaldırmaq üçün zəruri hesab edirdi. Edqar Allan Po yaradıcılığını tədqiq edən M.N.Bobrovaya görə, bilinməyən hər şey Edqar Allan Po üçün elmi maraq kəsb edirdi. Bundan başqa, Edqar Allan Po iddia edir ki, Gözəlliyin yaradılmasında həlledici rol oynayan istedad deyil, dəqiq hesablama və müəyyən məqsədə yönləndirilmiş düşüncədir [17].

Edqar Allan Po yaradıcılığının mühüm bir hissəsini poetik irsi təşkil edir. Onun ən məşhur poetik əsərlərinə “Quzğun” (*The Raven*), “Annabel Li” (*Annabel Lee*), “Ulalum” (*Ulalume*), “Eldorado” (*Eldorado*), “Zənglər” (*The Bells*) və bir çox başqa şeirləri daxildir.

Edqar Allan Ponun yaşadığı dövrün ədəbiyyatında ölüm və ölümdən sonrakı həyat daha çox müraciət olunan və araşdırılan məsələlərdən biri olduğundan şair bununla bağlı bir sıra şeirlər yazmışdır. Bu sıradan onun “İsrafil” (*İsrafel*), “Əl-Əraf” (*Al Aaraaf*), “Axşam ulduzu” (*Evening Star*), “Helenə” (*To Helen*), “Nis vadisi” (*The Valley of Nis*), “İren” (*Irene*) və “Pean” (*A Paeon* – yunan mifologiyasında bir nəğmə, himn) kimi şeirlərini qeyd edə bilərik.

Ölüm fenomeni Romantizm dövrünə xas olan bir məfhumdur. Bu Edqar Allan Ponun şeirində yaşamaqla bərabər özünəqapanma halı və ölən adamın xəyalları ilə həyata davam etmək kimi anlayışla başqa bir ölçüyə keçir. Bu ölçü isə bir varlıq olaraq insanın gücsüzlüyünə və heçliyinə işarət edir. Müasirlərinin əksinə olaraq Edqar Allan Ponun nəsrində və poeziyasında seçdiyi mövzularhəm kainatla bağlıdır, həm də ekzotik kontekstdədir.

Edqar Allan Ponun estetik konsepsiyasını şərh etmək üçün “Əl-Əraf” poemasını oxumaq yetərlidir. Sənəti gözəllik vasitəsilə təqdim edən sənətkar ehtirasdan uzaq durmağa çalışır. Şair “Helen üçün” (*To Helen*) şeirində ehtirasın təlatümlü dənizində itmiş bir sənətkarın məhz qadın gözəlliyi sayəsində sağ-salamat sənət dünyasına çatmasından bəhs edir. Özünün də qeyd etdiyi kimi Qurana müraciət edərək yazdığı “İsrafil” şeirində isə şairin bu naqis dünyada ancaq gözəl surətlərin pərdəsini qaldırmaqla həqiqətə çata biləcəyini xatırladır.

“Yatmış adam” və “Dəniz kənarındakı şəhər” şeirlərində Edqar Allan Ponun ölülərin sağ qalmış dostlarının onları yad etməsilə məzarlarında rahat yatacağı fikrinə olan mövhum inancı əsas yer tutur. Əgər şair “Yuxu diyarı” şeirində xəyalların qarışıq dünyası olan xəyali diyarı təsvir edərsə, “Quzğun” şeirində ölümdən sonra həyatın mövcudluğu fikrinə inanmayan, ölmüş sevgilisinə yas tutan aşıq gəncin təsəllisiz kədərini təsvir edərkən zaman anlayışını özündə ehtiva edən “*Nevermore*” – “Heç bir zaman” ifadəsilə qorxu hissini oyadır.

Edqar Allan Poya görə “qorxu” hissi bütün insanlara məxsus olsa da, bəziləri bunu qorxusuzluq adı altında yenməyə çalışır və ya unudur. Belə olan halda insan ölümlü olduğunu da unudur və dünyanın gərdsinə sinə gərərək xariqələr yaratmaq iddiasına düşür. Hər şey sonsuz və gözəl olduğu kimi iddialı bir gələcək vəd edir. Lakin bu zaman yaradıcının verdiyi və sonradan qazanılanlar məhvə doğru gedərkən qorxu araya girir və bu da sonu ölümlə bitəcək bir heçlikdir. Yəqin ki, Edqar Allan Po ölümün səbəbini ararkən Qurandan bixəbər deyildi. Belə ki, Quranda “Hənsizlərin əvvəlcə daha gözəl olduğunu sınamaq (bəlli etmək) üçün ölümü və həyatı yaradan “O”dur. O, yenilməz qüvvət sahibidir, çox bağışlayandır” (Surə 67 / Əl-Mülk (“Hakimiyyət”) ayəsi ölümün nə səbəblə yaradılmasını açıq şəkildə ifadə edir [1, s.561].

Görünür ki, Amerika şairi və yazıçısı Edqar Allan Po da öz həmkarı transendentalist Ralf Uoldo Emerson kimi Şərqi bir çərçivəyə salmaq, daha doğrusu özünün bir məlumat kitabı halına gətirmək məqsədi güdmüşdü. O, həmçinin Şərq mənbələrindən bir ekzotik element kimi yararlanmış, sufi ideallarına dərin maraq və məftunluq duymuşdur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim, (Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M. Bünyadov və V.M. Məmədəliyev) “Olimp” konserni. Bakı, 1998, 652 s.
2. Kalın, İbrahim. Ben, Öteki ve Ötesi / İslam Batı ilişkileri tarihine giriş. İnsan Yayınları, 2016. 673 s.

3. Austin, Allan D., ed. *African Muslims in Antebellum America: A Sourcebook*, New York: Garland, 1984. pp.71-72
4. Butler, John. *Awash in a Sea of Faith: Christianizing the American People*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990, s.669
5. Christy, Arthur. *The Orient in American Transcendentalism: A study of Emerson, Thoreau, and Alcott*. New York: Columbia University Press, 1932. – “Emerson’s Debt to the Orient,” *The Monist*. XXXVIII (Jan. 1928). P. 38-64
6. Carpenter, Frederic Ives. *Emerson and Asia*, London: Humphrey Milford Oxford University Press, 1 January, 1968. 282 p.
7. Einboden, Jeffrey. “*The Early American Qur’an: Islamic Scripture and US Canon*.” *Journal of Qur’anic Studies* 11.2 (2009): 1-19.
8. Griswold, Rufus W., *The Works of the Late Edgar Allan Poe, With Notices of His Life and Genius* (2 volumes; New York: J.S. Redfield, 1850, p.372
<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=umn.319510016363766&view=1up&seq=512>
9. Kevin J. Haynes, “*How Thomas Jefferson Read the Quran*”, *Early American Literature*, 39, no.2, 2004., p. 247-261
10. Miller, Dave. Apologetics Press. Dave Miller, 2009. Web. 30 Mar. 2015. par.3
11. Montgomery, Travis. “The Near East” *Edgar Allan Poe in Context* (2013): 53-62.
12. Marr, Timothy. *The Cultural Roots of American Islamism*. Cambridge University Press, 2006.
13. Obeidat, Marwan M., “Ralph Waldo Emerson and Muslim Orient. “*The Muslim World* LXVIII, no.2 (1988): 132-145. (USA)
14. Spellberg, A. Denise, *Thomas Jefferson’s Qur’an: Islam and the Founders*. New York: Alfred A. Knopf, a Division of Random House, Inc., 2013. 394 pp. p. 3
15. Schueller, Malini. *US Orientalisms: Race, Nation, and Gender in Literature, 1790-1890*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998.
16. Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage Books, 1979.p.197
17. Боброва М. Н. Романтизм в американской литературе 19 века. М., 1975. С.371-372.
18. Ковалев Ю.В. Эдгар Аллан По. Новелист и поэт. Л., 1984. с. 3
19. Уракова А. Байрон в маске могавка: штрихи к портрету Эдгара По//Иностранная литература. №8, 2009. С. 248-258

Nurana Nuriyeva

Summary

Traces of Orientalism in 19th century USA literature

The article discusses a variety of issues concerning the beginning of Islam's history in America as well as aspects of Edgar Allan Poe's works that are connected to the East. It looks at how R.W.Emerson and Edgar Allan Poe influenced one other as well as how they approached studying the East differently from the

American Transcendentalists and Romantics. These authors' writings examine Orientalism, its causes and effects in America, as well as its contribution to the growth of American literature.

Нурана Нуриева

Резюме

Следы ориентализма в литературе США XIX века

В статье рассматриваются различные вопросы, касающиеся начала истории ислама в Америке, а также аспекты творчества Эдгара Аллана По, связанные с Востоком. В нем показано, как Р.В.Эмерсон и Эдгар Аллан По влияли друг на друга, а также то, как они подошли к изучению Востока иначе, чем американские трансценденталисты и романтики. В работах этих авторов исследуется ориентализм, его причины и последствия в Америке, а также вклад в развитие американской литературы.

Рәүҗи: *fil.e.d., prof. A.Sabitova*

Redaksiyaya daxil olma: 22.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 14.08.2022

Çapa qəbul olunma: 08.09.2022

UOT 8 21.133.1

Gülşən Bağirova

e-mail: bagirova-79@list.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

**FRANSA MÜQAVİMƏT HƏRƏKATINDA
ƏHMƏDİYYƏ CƏBRAYILOV FENOMENİ
(Elxan Elatlının “Armed Mişel” romanı əsasında)**

Açar sözlər: müharibə, partizan, Armed Mişel, əməliyyat, türk

Key words: war, partisan, Armed Michel, operation, Turkish

Ключевые слова: война, партизан, Армед Мишель, операция, Турки

Azərbaycan tarixində elə cəsur oğullar olmuşdur ki, onların igidlikləri, qəhrəmanlıqları, əfsanəvi şücaətləri vətəndən çox-çox uzaqlarda bir növ nağıllara, dastanlara, rəvayətlərə çevrilmişdir. Belə oğullardan biri 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə anadan olmasının 100 illiyi yüksək səviyyədə qeyd edilən, Fransa Müqavimət hərəkətində dərin iz buraxmış, qeyri-adi, ağılasıgmaz qəhrəmanlıqlar göstərmiş Fransanın Milli qəhrəmanı Əhmədiyyə Cəbrayilovdur.

Hələ ötən əsrin 60-cı illərində Əşrəf Hacıyevin “Armed Mişel” povesti və Zaman Qarayevin “Xarqo” romanında Əhmədiyyə Cəbrayilov haqqında məlumatlar işıq üzü görmüşdür.

Bundan başqa, yazıçı Elxan Elatlının “Armed Mişel” irihəcmli romanı unudulmaz qəhrəmanın 100 illiyi ərəfəsində nəşr olunmuşdur. Romanda əsasən Əhmədiyyə Cəbrayilovun müharibəyə yola düşməsi, keçirdiyi ağır döyüşlər, dəfələrlə ölümün pəncəsindən qurtarması, onun məhv edilməsi barəsində bir neçə dəfə bəyanat verilməsi qabarıq şəkildə təqdim olunmuşdur. Əsəri bir neçə baxımdan tədqiqatə cəlb etmək olar. Məsələn, “Romanda Əhmədiyyə Cəbrayilov əfsanəsi”, “Armed Mişel romanında millilik problemi”, “cəbhədən-cəbhəyə problemi”, “Armed Mişel romanında insan xarakteri” və s.

Məqalədə Elxan Elatlının romanı əsasında Əhmədiyyə Cəbrayilovun Fransada Armed Mişel adı “Xarqo” təxəllüsü ilə Fransa Müqavimət Hərəkətində fantastik fəaliyyətini araşdırıb təqdim etmək niyyətindəyik.

Elxan Elatlının “Armed Mişel” romanı diqqətçəkən bir proloqla başlayır: 1966-cı il Kreml, Moskva, SSRİ.

Xarici İşlər Naziri narahat halda Sovet lideri Leonid Brejnevın kabinetinə daxil olur...

Fransa Xarici İşlər Naziri səfər proqramında prezidentlərin Armed Mişel adlı biri ilə xüsusi görüşünün nəzərdə tutulmasını xahiş edir və hətta cənab Şarl de Qoll hava limanında onu qarşılayanlar arasında həmin şəxsin də olmasını istəyir.

Keçmiş Sovet İttifaqının birinci adamının göstərişi ilə fransızəsilli olduğunu düşündükləri Armed Mişeli bütün dünyada “KQB” adı ilə tanınan SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri axtarışa başlayır. İkinci dünya müharibəsi zamanı Fransanın faşizmə qarşı Müqavimət hərəkatında fəal iştirak etmiş Armed Mişel nəhayət Azərbaycanda tapılır və L.Brejnevə bu barədə məlumat verilir. Axtarılan həmin şəxs – nə qədər çətin əməliyyatları uğurla həyata keçirmiş, dəfələrlə ölümlə üzbəüz gəlmiş, təsadüflər nəticəsində sağ qalmış azərbaycanlı Əhmədiyyə Cəbrayıldur.

Fransa prezidenti Şarl de Qollun Moskvaya səfəri zamanı proqrama Əhmədiyyə Cəbrayılovla görüşü saldırması bu cəsur insanın Fransa Müqavimət hərəkatında adi bir döyüşçü, partizan yox, fəvqəladə şəxs olduğunu təsdiq edirdi. Bəli, nəzərdə tutulan bu görüş eyni zamanda azərbaycanlı partizanının Fransa xalqı üçün nələrdə etdiyi və Müqavimət hərəkatının rəhbəri olmuş De Qollun qədərbilənliyi ilə bir mütanasiblik göstəricisidir.

Müharibə, Qırğınlar, fəlakətlər, dəhşətlər aləmi. Hər bir insan buna hazır ola bilmir. Hazır ola bilməyən insan kütəsinin tələfatı da kütləvi hal alır. Yazıçı Əhmədiyyə sanki gələcək dəhşətli məqamlardan çıxıb bilməsi üçün onun hazırlıq mərhələsini təqdim edir. Əhmədiyyə idmanla məşğul olur, kəndin küçələrində at çapır, ova gedir, çox sərrast atəş açır, üstəlik qorxu deyilən şeyin nə olduğunu bilmir, rus və alman dillərini öyrənməyə başlayır. Bu atılan addımlar döyüşçü, xüsusilə, partizan döyüşçü üçün ən vacib amillərdir. Çox çəkmir ki, o, bu iki dili lazımı səviyyədə öyrənir. Rusiyanın Nevinnomisk şəhərindəki Hərbi Aviasiya məktəbində bir neçə aylıq təyyarəçilik kursu keçərək kiçik leytenant rütbəsini alır.

Yazıçı bu təqdimatla demək olar ki, bir daha bildirmək, oxucunu inandırmağa çalışır ki, Əhmədiyyə müharibəyə, vuruşa hazırdır: “Hərbi təyyarəçilik kursunu keçib müharibəyə qatılarkən içində vuruşmağa bir həvəs vardı. Həm də özünə inanırdı. Düşünürdü ki, qarşısına çıxan düşmən əsgərlərini bir-bir öldürüb yerə sərəcək, özü isə sağ qalacaqdı. Bəs, əslində, nə baş verdi? Tərkibində olduğu polkun təyyarələrinin hamısı almanlar tərəfindən vuruldu. Həm də hansısa təcrübəsiz generalın səhvi ucbatından.”

Bu səhvin nəticəsində nə qədər döyüşçü məhv olmuş, bir neçə nəfər sağ qalmışdı ki, onlardan biri də Əhmədiyyə Cəbrayılov idi. O, çox cəsarətli addım ataraq, vurulmuş təyyarəsindən son anda möcüzəli şəkildə paraşütlə tullanaraq ölümdən xilas olaraq faşistlərin əhatəsinə düşüb, əvvəlcə Fransa-

nın cənubunda yerləşən Danayda sonra Montaban şəhərində əsirlik həyatına qədəm qoymuşdur. Əhmədiyyə Cəbrayilov əsər boyu ölümlə üzbəüz dayanır. Bəzən də heç bir işıq gəlməyən yerdən tamamilə ümidin kəsildiyi bir məqamda təsadüf ona kömək olur.

Məsələn, 4167 nömrəli əsir Əhmədiyyə əsirlikdə olduğu müddətdə və rəm xəstəliyinə tutulduğu üçün onu nəzarətçi güllələməyə apararkən təsadüfən generalın rast gəlməsi bu cəsur döyüşçünü ölümün bir addımlığından bəlkə də son saniyədə qurtarır. Əhmədiyyə isə həmin anı, generalın sözlərini sonralar çox xatırlayacaqdı: “Bu gün mənim olduqca şad günümüdü. Ona görə də həyatını bu bədbəxtə bağışlayıram, qoy yaşasın. Hospitala yerləşdirin, müalicə olunsun”.

Doğrudanmı, təsadüf bu məğrur gənci ölümdən xilas etmişdi.

Dahi fransız ədibi Volter “Zadiq, yaxud tale” əsərində göstərir ki, həyatda heç nə yoxdur, həyat öz axarı ilə gedir [5, s.211].

Əsərdən aydın olur ki, Əhmədiyyə Fransa Müqavimət hərəkatının “Döyüşən Fransa” təşkilatına and içib üzv olarkən çox çalışıb fransız dilini öyrənmişdi. Öz ana dili ilə yanaşı, rus, alman və fransız dillərini bilməsi odlu silah kimi onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

“Döyüşən Fransa” təşkilatının üzvü kimi partizanların bütün hərbi əməliyyatlarının planını “Xarqo” ləqəbli azərbaycanlı oğlu hazırlayır. Bu mürəkkəb tədbirlər məhz onun başçılığı altında böyük uğurla həyata keçir. O dünya ilə bu dünyanın qovuşuğunda...

Əhmədiyyə bu əməliyyatları həyata keçirmək üçün hansı rollara girmir? Bəlkə də ən böyük aktyorlar belə onun bu rollarının qarşısında aciz qaldı, ya da qibtə edərək heyranlığını gizlədə bilməzdilər.

Əhmədiyyə Cəbrayilov “həkim” rolunda. Partizanların silahları qurtarmışdı. Hədsiz dərəcədə çətin vəziyyət yaranmışdı. Silahsızlıq onları çətin vəziyyətə sala bilərdi. Armed Mişelin hazırladığı plan əsasında yoldaşları ilə əməliyyata başlayan “Xarqo” özü fransız “Buqattisi” ilə yolu kəsdirib, gələn təcili yardım maşınının içinə tapanca ilə soxulub həkimin, tibb bacısının, sürücünün qollarını və ağızlarını bağlayıb, lazımı yerə göndərir. Armed özünü həkim kimi qələmə vermək üçün ona qayğı göstərən, həm də aşiq olan Sara – tibb bacısının xalətini geyinir. Hazırlanmış əməliyyat çox böyük uğurla həyata keçirilir və partizanların yüksək səviyyədə silahla təmin olunurlar.

Armed Mişel komandir Aleksandreni tərkisilah edib, silahları zirzəmidən çıxartdırıb apardırmaqla ən yüksək səviyyədə “həkim” rolunu oynamışdır.

Əhmədiyyə və Müqavimət partizan hərəkatı. Yad bir ölkədə onu bu işə qoşulmağa vadar edən nə idi? Hər günü, hər anı ölümlə üzbəüz. Bu barədə yazıçı fikrini belə izah edir: “Fransız partizanlarına qoşulması onun faşist-

lərlə vuruşub intiqam alması üçün bir vasitə idi. Armed Mişelin bu yad ölkədə özünü qoruyub sağ qalmaq və düşmənlərindən qisas alması üçün başqa yolu da yox idi. Qarşıda onu nələrin gözlədiyini isə heç kəs bilməzdi.

Yazıçının bu fikrində bir reallıq olsa da, yenə də təsadüflə bağlı dahi fransız alimi Lui Pasterin bir kəlamı yada düşür: “Təsadüf hazırlıqlı adamlara köməklik edir”.

Müqavimət hərəkatına qoşulmaq Əhmədiyyə Cəbrayilovun bütün döyüş qabiliyyətini, yaranmış çətinlikdən baş çıxarma istedadını, baş verəcək dəhşətli hadisələri, aparılacaq əməliyyatları zərgər dəqiqliyi ilə ölçüb – biçmək məharətini üzə çıxardı. Onun bu fitri döyüş istedadı, cəsurluğu Armed Mişeli – Əhmədiyyəni dünyaya göz açdığı Oxud kəndindən demək olar ki, bütün Fransaya tanıtmış, hər yerdə onun axtarışına başlamış, Almaniya isə onun məhv edilməsinə, əsir gətirilməsinə, bir sözlə onun başına külli miqdarda pul ayırmışdı. Yazıçı “Armed Mişel” romanında hədsiz dərəcədə psixoloji cəhətdən bir-birindən gərgin səhnələr yaratmışdı.

Bu məqamda əfsanəvi partizan Əhmədiyyənin taleyi ilə onun həmyerlisi olan İ.Qasimov və H.Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” povestinin qəhrəmanı Mehdi Hüseynzadənin (Mixaylonun) taleyi arasında bir paralellik – oxşarlıq özünü açıq şəkildə büruzə verir. Hər ikisi müharibəyə gedərək əsir düşmüş, əsirlikdən qaçıb partizanlara qoşulmuş, biri Yuqoslaviyada, İtaliyada, digəri isə Fransada faşistlərə qarşı vuruşmuşdur.

Əsərdəki ən gərgin səhnələrdən biri 1943-cü ilin yazında Bordodan gələn qatarın partladılması səhnəsi idi. Armed Mişelin başçılıq etdiyi partizan dəstəsi, kiçik bir qrup Bordo şəhərindən Tarb şəhərinə gələn və alman əsgərləri və xeyli silah-sursatla dolu olan qatarı Adur çayının üstündən keçərkən partlatmalı idi.

Yenə də hədsiz dərəcədə vəziyyət. Hətta elə bir çətin an yaranır ki, qrup üzvlərindən “əməliyyat pozuldu” deyə ümitsizliyə qapıldıqda: “Xeyr, heç nə pozulmayıb!” – deyə Armed ona etiraf edir: “Mən körpünü nəyin bahasına olursa olsun, partladacağam!” – deyə cavab verir (1, s.88). Hər an ölümə bir göz qırpımı qədər yaxın olan bu insan nə qədər güclü xarakterə malikdir. Artıq “partladacam” deməyi ilə bütün ağırlığı, məsuliyyəti təkbəşinə öz üzərinə götürür.

Ancaq onun yanında qalan yeganə məslək yoldaşı Kolmanla birgə bıçaqla iki alman gözətçisinin “işini bitirən” Armed körpüyə yaxınlaşıb minalarını çantasından çıxarıb relslərin altında yerləşdirir. Ağacın başına çıxıb əməliyyatın necə başa çatacağını səbrsizliklə gözləyir. Budur, Bordodan gələn qatar körpüyə çatanda hazırlanmış partlayış baş verir və əməliyyat uğurla həyata keçir və aparılan silahlar lazımi nöqtəyə çatdırıla bilmir.

Qatarın partladılmasından sonra növbəti bacarığı, şücaəti sayəsində o, öz yoldaşı Kolmanla almanların əhatəsindən çıxıb yenidən partizanlara qoşula bilər.

Müharibə. Müharibə nədir? Sözün əsl mənasında vəhşilik! Qırğınlar, fəlakətlər, qəddarlıqlar.

Yazıçı Armed Mişelin simasında vuruşqanlıq, düşməyə qarşı nifrətlə yanaşmaq, insan taleyini düşünən, kövrək duyğulara malik bir şəxsin sürətini yaratmışdır. Fikrə aydınlıq gətirmək məqsədilə əsərdəki bir epizoda müraciət etmək lazım gəlir: “Armed fikirli görünürdü. Dostu bunun səbəbini soruşanda içindən keçənləri gizlətmədi: – Bilirsən nə düşünürəm, Kolman? Bizə məlumat verilmişdi ki, Bordodan gələn qatarda silah-sursatdan əlavə, iki yüzdən çox əsgər və zabit də olacaq. Onlar bizim partizan dəstəsinin kökünü kəsməyə gəlirdilər və biz buna mane olduq. Ancaq tamamilə mümkündür ki, qatardakı zabitlərin bəziləri Tarba öz ailəsi ilə gəlmək istəsin. Yəni yanında arvadı və uşağı olsun: Biz bunu dəqiq bilmirdik. Əgər belədirsə, deməli, günahsız uşaqların da qanına bais olduq.

– Ancaq bu müharibədir, cənab leytenant – Kolman yarı istehzalılıq surətdə cavab verdi:

– Faşistlər bizim ölkəmizi işğal ediblər. Adamlarımızı öldürürlər. Deməli, biz də vuruşub onları öldürməliyik ki, torpaqlarımız azad olsun. Müharibə qanunları hər şeyə icazə verir. – Elə bilirsən ki, mən dediklərini anlamıram. Lap yaxşı anlayıram. Mənim fikrimcə, “müharibə” qanunları deyilən bir məfhum olmalıdır. Çünki müharibənin özü qanunsuz bir şeydir”

Və nəhayət əsərin gedişində Armed Mişelin özü istər-istəməz məcburiyyət qarşısında qalıb “bu müharibədir” deyib onun qanunlarına tabe olacaqdır.

Əsərdəki müharibə qanunlarından biri də madam Devinin villasında baş vermiş, ziyafət təşkil edilmiş, alman zabidləri bura dəvət olunmuş, hər zabitin əylənməsi üçün bir gözəl xanım da təşkil edilmiş və nəticədə burada iştirak edən alman hərbiçilərinin bəzilərinin məhv edilməsi, digər bir qisminin əsir götürülməsi səhnəsidir.

Əxlaqa sığmayan, ancaq “müharibə qanunlarına” sığan bu əməliyyat partizanların planlarını həyata keçirmək istədiyi və baş tutduğu bir “əyləncə” idi. Bu əməliyyatın da hazırlanıb həyata keçirilməsində Xarqonun da xüsusi imzası var idi.

Xarqonun yaratdığı “mücüzələr”, törətdiyi “cinayətlər” artıq onu elə məşurlaşdırmışdı ki, əsərdə göstərildiyi kimi onu məşurlaşdırmış, artıq şəkli köşklərə vurulur, axtarılır, hətta alman zabidlərinin ciblərində gəzdirilirdi.

Almanlar ziyafətdəki hadisədən sonra Tarb şəhərinə əlavə qoşun göndərmiş, “Döyüşən Fransa” partizanları ilə döyüşə-döyüşə müəyyən itki verə

rək, İspaniyaya tərəf geri çəkilmişdi. Almanlar Armedin əsas silahdaşlarından biri Kolmanın və digər vuruşda məhv olmuş partizanların meyitlərini “Döyüşən Fransa” təşkilatının üzvlərinə və onlara rəğbət bəsləyənlərə görk olsun deyə şose boyu ağaclardan asmışdılar. Ruhdan düşmüş partizan dəstəsi indi yalnız tamamilə məhv olmamaq barəsində fikirləşirdi. Belə bir anda Armed Mişel cəsarəti, inadkeşliyi bu gərginliyi aradan qaldırır və “Döyüşən Fransanı” mübarizəyə ruhlandırır.

Almanların Tarb şəhərinin bütün küçələrini evbəev gəzib Xarqonu axtardıkları bir vaxtda, burada fəaliyyət göstərən zabıtlərin hamısının onun şəklini üstlərində gəzdirdiyi bir zamanda, Armed Mişel komandirə “Xahiş edirəm, mənə saatla işləyən bir partlayıcı və bir neçə yoldaş verin, sizi əmin edirəm ki, şəhərə girib alman komandanlığının külünü göyə sovurmadan geri dönməyəcəm” deyir.

Komandir razı olmasa da Armed inadından əl çəkmir. Əlacsız qalan komandir: “– Yaman tərəssən Armed Mişel” – deyə əsəbi halda əlini yellədi və bir daha təkrar etdi: “– Olduqca tərəssən! Yaxşı, mən sənə icazə verirəm. Ancaq onu da deyim ki, oradan sağ-salamat qayıdacağına şəxsən mənim zərrə qədər də ümidim yoxdur”.

İnadkarlıq Armed xarakterində Əhmədiyyənin xarakterini müəyyən-ləşdirən əsas cəhətlərdən biridir. Ən yaxın dostuna da fikrini söylədikdə o, “– Deyəsən aqlını itirmisən... Tarbdakı postlarda dayanan keşikçilərdə, küçələrdə dayanan patrullar da sənə sifətini əzbərləyiblər” – deyir. Ancaq Armed inadından dönmür, planlaşdırıb, hazırladığı əməliyyat uğurla həyata keçirilir və Tarb şəhərinin komandanlıq binasının külü göyə sovurulur. Armedin gəldiyi nəticə: “... risksiz əməliyyat olmaz ki...” [2, s.97].

Armedin hər dəfə bir neçə silahdaşı ilə ağır, ağılaşmaz əməliyyatdan sağ-salamat qayıtması möcüzə kimi qarşılır. Get-gedə o, öz qələbəli kəşfiyyatları ilə “bütün Fransanın fəxrinə, qüruruna çevrilir.

Əsərdə ən maraqlı məqamlardan biri cənab Jak Diklo ilə olan görüşdür. Monastrda baş tutan bu görüşdə bəzi məsələlər açılır. Bunlar hansılardır?

Birincisi, əsərdən bəlli olur ki, Jak Düklo Armed haqqında, üzünü görməsə belə, onun haqqında müəyyən məlumatla malik imiş.

İkincisi, o da aydınlaşır ki, general Düklo da, Londondan general Şarl dö Qoll da Armed Mişelin apardığı döyüş əməliyyatlarını diqqətlə izləyir. Düklonun onu dö Qollun göndərdiyi medalla (“Döyüş xacı” medalı) təltif etməsi təsadüfi deyildi.

Düklo Armedə medalı təqdim edəndə dediyi – “Deməli adını eşidib üzünü görmədiyimiz Armed Mişel budur?” sözləri də müəyyən aydınlıq gətirir.

Üçüncüsü, Düklonun “Döyüşən Fransa” təşkilatının rəhbəri Delplank-dan “– Yeri gəlmişkən mən sizin “Xarqo”, “Frajı”, “Qoçaq” və “Ryus Armed” ləqəbli qəhrəman partizanlarla görüşmək istərdim. Xüsusilə də Xarqo ilə! Onun da adı Fransanın hər yerinə yayılıb” – deyər soruşanda bəlli olur ki, bu ləqəb altında vuruşanların hamısı bir nəfərdir – Armed Mişel – azərbaycanlı Əhmədiyyə Cəbrayilov.

Dördüncüsü, Düklo Armedi özünün də xəbəri olmadan onun başına pul qoyulmasının bildirməsidir! “– Xəbərin varmı ki, alman komendantlığı sənənin başına on min reysmarka qiymət qoyub? Sənin dirini, yaxud ölünü onlara verənə bu qədər mükafat verəcəklər. Bu, hazırda heç də az pul deyil ha...”

Burada digər məqamlar var ki, onlara gələcək yazılar da toxunulacaqdır.

Düklo ilə görüşdə əsas məsələlərdən biri, bəlkə də ən başlıcası Armed Mişelin Fransa üçün bu əhəmiyyətli insanın, generalın həyatını xilas etməsidir.

Armed monastrdakı keşişlərdən birinin satqıncılığını hiss edərək general Jak Düklonun da, kənd ətrafındakı partizanların buradan tezliklə uzaqlaşmasını məsləhət bilir. Hadisələrin sonrakı gedişatı onun həssaslığını, yaranmış vəziyyətin gedişatından baş çıxarmağını bütün reallığı ilə təsdiq edir. Nə qədər insanın xilasına səbəb olan Armed Mişel almanların diqqətini özünə cəlb edərək vuruşa-vuruşa yenə də ölümün bir addımlığında qalır. Hamı onu ölmüş bilir, qəzetlər onun ölümündən yazır... Ancaq ... Bu, onun neçənci ölüm xəbəri idi...

Lion körfəzindəki Ser limanına gələn italyan gəmisində xeyli silah-sursatla yanaşı çoxlu alman əsgər və zabidləri var. Almanlar onu hədsiz dərəcədə yüksək nəzarətdə saxlayırlar. Göstəriş belədir: Həmin gəmi partladılmalıdır, nəyin bahasına olursa olsun. “Quş da keçə bilməyəcəyi” bu gəmini partlatmaq yenə də həyatla ölümün, dəqiqələrin, bəlkə də saniyələrin ölçüldüyü bir andır. Belə bir çətin məqamda təşkilatın üz tutacağı bir ünvan var. Əgər o bacarmırsa, bu əməliyyatı boynuna götürmürsə, cəhd etmək əbəsdir. Təbii ki, bu şəxs Armed Mişeldir. O, limana gedən kanalizasiya yolunun bütün giriş çıxışlarına nəzarətin necə olmasını öyrəndikdən sonra fəaliyyətə başlayır. Hətta o, fikirlərini “Döyüşən Fransa” təşkilatının kəşfiyyat rəhbərlərindən olan danimarkalı Pedersenə danışdıqdan sonra, Armedi dinləyib planını bəyənib, ironiyalı tərzdə gülümsəyərək: “Mən almanların yerində olsaydım, sənənin başına daha yüksək qiymət qoyardım, Armed Mişel” – deyir.

Gəmi və aradakı silahlar uğurlu əməliyyatın nəticəsində partladıldıqdan sonra yazıçı Armedi dili ilə kinayəli bir deyim təqdim edir: “– Tanrıya and olsun, mən onlara dedim. Dedim ki, Xarqo bu gecə bu gəmini partladacaq. Ancaq nə edim ki, onlar mənə inanmadılar?! Özlərindən küssünlər...”

Yazıçı sanki, bu qədər ciddi, inadkeş, məğrur, vuruşqan, lazım gələndə qəddarlığı bacaran insanda həmçinin yumor hissini də olduğunu vurğulayır.

Armed Mişelin çəkdiyi plan əsasında, özünün ağlasığmaz şücaəti ilə Montaban şəhəri alman əsarətindən azad edilmişdi. Yenə də təsadüf onu həyata qaytarmışdı.

Romanda ən gərgin səhnələrdən biri Bordo şəhərində saxlanan beş yüz fransız uşağının qatarla Almaniyaya aparıldığı zaman Armed Mişelin hədsiz dərəcədə çətinliklə hazırladığı, möcüzəli şəkildə həyata keçirdiyi əməliyyat idi. Beş yüz fransız uşağının Almaniyaya aparılmasında məqsəd onları almanlaşdırmaqdan ibarət idi. Gələcək üçün alman əsgəri yetişdirmək. Hələ Almaniya əhalisini artırmaq üçün daha inanılmaz, iyrenc üsullardan istifadə edirdilər.

Vaxtilə Armedi ölümün son saniyələrində xilas etmiş, partizanlara sonradan əsir düşmüş Valterdən müəyyən sirləri öyrənən “Xarqo” dostlarının köməyi ilə Almaniyadan beş yüz uşağı aparmağa gələn alman zabiti Henri Bekkeri tələyə salır, ondan da qalan sirlərin hamısını öyrənib, nə qədər çətin olsa da qatarları birləşdirən boltu çıxarıb, bundan əvvəl Bekkeri öldürüb, onun paltarını geyinib, hazırlanmış planın ən yüksək səviyyədə həyata keçməsinə nail olur.

Bəli, Xarqo vaqonları düz vaxtında açıb, uşaqları xilas edə bilmişdi. Yaralar alan bu iradəli insan huşunu itirib, sonradan harada olduğu barədə düşünürdü.

Armed Mişel Bekker rolunu da çox gözəl oynayır ... Radionun alman və fransız dillərində dönə-dönə səslənən... ““Xarqo” ləqəbli Armed Mişel qəhrəman SS əsgərləri tərəfindən məhv edilib” sözləri isə onun dodağına təbəssümlü kinayəni qondurub, neçənci dəfə öldüyünü düşündürür.

Armed xəstəxanada yaralı alman yefreytorunu müharibə qanunlarına uyğun olaraq öldürür: “Ölmək istəmirsənsə, mütləq öldürməlisən!” Yoxsa o Armedi satıb məhv edə bilərdi. Almaniyada yüksək vəzifə sahibi General Şubərlə danışıqı, “əmissi Karl Bekkerlə telefonla danışıqı zamanı qəsdən yıxılması onun nə qədər istedadlı partizan döyüşçü olduğunu təsdiq edir.

Armedin ən məharətlə bacarığını göstərdiyi məqamlardan biri Albi şəhərinin komendantı “rolunu” oynamasıdır. Onu tanıyan Albi şəhərindəki vəzifəli şəxsi aradan götürmək üçün bu şəxsə stulu başı üstünə qaldırmağı əmr edir. Həmin dəqiqə də “alman zabitinə stul qaldırmanın aqibəti belə olar” tapanca ilə onu vurub öldürür.

Albi şəhərinin komendantı olarkən Eliza adlı fransız qızı ona atəş açıb qolundan yaralayır və əsir düşür. O, Elizaya kim olduğunu bildirdikdə: “– Onun adını bir daha dilinə gətirmə! – Eliza dişlərini qıcadı – Xarqo lə-

qəbli partizan Armed Mişel həlak olub və general Şarl de Qollun onun ölümü ilə əlaqədar başsağlığı verməsini radiodan öz qulaqlarımla eşitmişəm...”

Bu sözlər Armed Mişelin Fransa Müqavimət hərəkatında nə dərəcədə nüfuz sahibi olduğunu göstərir. Yaxud Paris almanların işğalından azad olunan Şarl de Qollun onu paytaxta dəvət edib, medalla təltif etməsi də ona olan hörmətin, böyük xidmətinin nəticəsi idi.

“Fransa xalqı sizin xidmətinizi heç zaman unutmayacaq” – sözləri onun şücaətinə, apardığı döyüşlərə, əməliyyatlara verilən qiymət idi. Vaxtilə bu sözləri deyən o zamanki Fransa Müqavimət hərəkatının rəhbəri indi Qərbi Avropanın ən böyük dövlətinin prezidenti Şarl de Qoll səfəri zamanı tərtib olunan proqrama Armed Mişellə görüşün salınması doğrudan da bu sədiqliyi təsdiq edirdi.

Moskvada təyyarədən düşərkən protokol qaydalarına zidd olaraq, dövlət adamları ilə görüşməzdən əvvəl Əhmədiyyəni görəndə kimi tanıyıb və dərhal qolarını açıb: “Xoş gördük əziz Armed Mişel!” – deyərək onun üstünə gəlməsi Azərbaycan oğlunun, əfsanəvi qəhrəmanın Fransa Müqavimət hərəkatında tutduğu mövqeyin göstəricisi idi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elatlı, E. Armed Mişel. – Bakı: Teas Press Nəşriyyat evi, 2020. – 396 s.
2. Qarayev, Z. Xarqo. – Bakı: Şirvanşah nəşr, 1998. – 122 s.
3. Hacıyev, Ə. Armed Mişel. //Respublika qəzeti. 17 sentyabr, 2020.
4. Qasimov, İ., Seyidbəyli H. Uzaq sahillərdə. – Bakı: Azərənşr. 1976. – 314 s.
5. Volter. Fəlsəfi roman və nağıllar. Moskva: Proqress. 1964, – 397 p.
6. Vahabova, S. Ə.Zeynalovun “Fransız ədəbiyyatında Şərq” monoqrafiyası haqqında //Xalq qəzeti. 1997. 24 iyun.
7. Zeynalov, Ə. İrəvan ziyalıları. – Bakı: Oğuz eli, 1999. – 164 s.

Gulshan Baghirova

Summary

France in the resistance movement.

The phenomenon of Ahmadiya Dzhabrailov

(Based on the novel by Elhan Elatli “Armed Michel”)

The article explores how the son of Azerbaijan, the National Hero of France, Ahmadiya Jabrayilov, successfully completed a military operation based on the above-mentioned novel. In this article, the author emphasizes that the invaluable services of Akhmadiya Dzhabrailov, known as the Armed Michel, who showed legendary heroism in the French Resistance, were highly appreciated by the French state both during the war and after it.

Гюльшан Багирова

Резюме

**Франция в движении сопротивления. Феномен Ахмадия Джабраилова
(по роману Эльхана Элатлы "Вооруженная мишель")**

В статье исследуется, как сын Азербайджана, Национальный герой Франции Ахмадия Джабраилов успешно завершил военную операцию по мотивам вышеупомянутого романа. В данной статье автор подчеркивает, что неоценимые услуги Ахмадии Джабраилова, известного как Вооруженная Мишель, проявившего легендарный героизм во французском Сопротивлении, были высоко оценены французским государством как во время войны, так и после нее.

Rəyüci: *fil.e.d., prof. Ə.Zeynalov*

Redaksiyaya daxil olma: 12.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 10.08.2022

Çapa qəbul olunma: 06.09.2022

UOT 821.111 (73)

Nigar Ağayeva

dissertant

e-mail: nigar.aa@mail.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

A.KLARKIN “ALLAHIN ÇƏKİCİ” ROMANINDA UTOPIYA İLƏ DISTOPIYANIN SİMBİOZU

Açar sözlər: A.Klark, “Allahın çəkici” romanı, utopiya, distopiya

Key words: A.Clarke, “The Hammer of God”, utopia, dystopia

Ключевые слова: А.Кларк, роман «Молот Господень», утопия, антиутопия

XX əsrin ən böyük fantast-yazıçılardan olan Artur Klark (Arthur Clarke, 1917-2008) bir qayda olaraq elmi fantastik əsərlərini utopik bir cəmiyyətdə təsvir edir və çox vaxt da bu utopiyanın istənilən vaxt antiutopiya-ya çevriləcəyini göstərirdi. Ədəbi tənqid isə onu utopiya ilə distopiyanın sərhədlərində baş verəcək fəlakətlərdən bəhs edən futurist yazıçı kimi təqdim edirdi [3, s.109].

A.Klarkın “Şəhər və ulduzlar”, “Uşaqlığın sonu” romanlarında utopik quruluşun necə distopiya ilə əvəzlənməsini görürük və yazıçı mütəşəkkil, bütöv və utopik həyat sürmək uğrunda mübarizə aparan fərdin sonda tənha qalmasının gerçək səbəblərinə aydınlıq gətirir. İngilis tədqiqatçısı Qreqori Kleysə görə “bir şəxs üçün terrorçu digərinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan olduğu kimi, bir insanın distopiyası da başqasının utopiyasıdır” [3, s.112]. Layman Tauer Sarcent isə utopiya və distopiya arasındakı paralelləri şərh edərkən yazır ki, “XX əsrdə ortaya çıxan bir çox utopiyalar distopiyaya çevrilmiş, əksəriyyəti gücün həddindən artıq mərkəzləşməsinə cəmiyyətdə baş verən fəlakətlərin əsas mənbəyi kimi baxır” [6, s.565]. Utopiya və distopiyanın bu xüsusiyyəti, cəmiyyəti nizamlamaq üçün tətbiq edilən güc sisteminin zəruriliyinin qaçılmaz nəticəsidir. Bu ilk baxışdan bir qrup insanın maraqlarının qorunması kimi görünə bilər, lakin həmçinin, bu insanların hüquqlarının və şəxsi seçimlərinin yoxluğunun da göstəricisidir. Başqa sözlə, yazıçı utopiya və distopiyanın simbiozunu canlandırır, amma eyni zamanda da oxucuya müəyyən mesajlar ötürür.

İndiyə qədər utopiya ilə bağlı bütün elmi tədqiqat işlərini nəzərə alaraq, görmək olur ki, utopiya dinc bir cəmiyyətin əvəzinə məzlum bir cəmiyyətin

yanması ilə nəticələnən distopiya keyfiyyətinə sahib olan sosial nəzarət üsuludur. Antik dövrdən müasir dövrümüzdə qədər bir məsafəyə nəzər saldıqda, görmək olur ki, insana hamının rifahı üçün ahəngdar bir ictimai və siyasi nizam təsəvvür etmək istəyi aşılanmışlar, bu ideya isə sonda sosial və mədəni sərhədləri aşmışdır. Ancaq bu sistemə daha yaxından nəzər salanda mükəmməllik və azadlıq sadəcə görünüşü, əslində totalitar bir dövlət və onun tərəfindən idarə olunan məzlum qurumlar və nizam-intizamlı bir cəmiyyət təsviridir.

Bir utopiya, yazıcının mükəmməl bir cəmiyyət olduğuna inandığı kimi, onun evtopiya (yaxşı yer – N.A.) təklif etdiyi bir mənzərədir. Belə bir cəmiyyət yaratmaq ideyası da mümkün deyil, çünki bu kimi bir şey yoxdur. U-topia (heç bir yer) təklif etdiyi kimi mükəmməl bir cəmiyyət, hətta mövcud olsaydı belə, inşa edilə bilməzdi, çünki bu, yüksək səviyyəli mükəmməl insanların olmasını tələb edirdi. Buna görə də, Frank Manuel “Qərb dünyasında utopik düşüncə” (Utopian Thought in the Western World) əsərində yazır ki, “ətiqadlı (əqidəli) utopiyaçı ideal bir dövlət qurmağa çalışdıqda, münafişə yaranacaq, çünki evtopiyaya (yaxşı yerə – N.A.) nail ola bilməyərək, buna nail olmaq üçün güc tətbiq edəcəkdir. İnsanlar utopiyanın arzu olunmasını şübhə altına aldıkları üçün və ya da mükəmməl, qüsursuz insanlar arasında uyğunsuzluq olduğuna görə ona qüvvə lazım olacaqdır” [5, s.569].

Uyğunluq yaratmağın sonuna çatmaq, bütün insanlar üzərində müəyyən normalar tətbiq etmək üçün qanunlardan istifadə edilir və bu fakt utopiyaların humanitar ideallarının sadəcə bir görünüş olduğunu göstərir. Buna görə, utopik sistemlər fərdin azadlığını pozmaqla fəaliyyət göstərirlər. Böyük rus mütəfəkkiri Nikolay Berdyayev haqlı olaraq iddia edir ki, “hərtərəfli zülm, bütün azadlıqların və şəxsiyyətin dəyərinin rədd edilməsinin prototipidir”. Eynilə, T.Mor, T.Kampanella, E.Kabe və başqaları fərdi azadlığı təmin edə bilmirlər “və bu mənada” utopiya həmişə totalitardır, totalitarizm isə dünyamızda həmişə utopikdir” [2, s.90].

Mişel Fuko isə “Estetika, metod və epistemologiya” (Aesthetics, Method, and Epistemology) esselər toplusunda utopiyaları “cəmiyyətin həqiqi məkanı ilə birbaşa və ya tərs bənzətmənin ümumi əlaqəsini qoruyan yerləşdirmə” kimi təyin edir. Bunlar cəmiyyətin kamilləşmiş forması və ya cəmiyyətin tərs üzüdür, lakin hər halda bu utopiyalar əsaslı və mahiyyətə qeyri-real olan boşluqlardır” [4, s.178]. Bu mənada M.Fuko tərifini daha çox O.Hakslinin utopiya əhəmiyyətinə uyğundur. Onun tərifinə görə, utopiya əldə edilə bilməz və bu mənada yalnız bələdçi kimi istifadə edilə bilər. Buna görə də kamilləşmənin siması M.Fuko yanaşması baxımından problemlidir, çünki utopiyalar cəmiyyətin necə fəaliyyət göstərməsi qaydalarını və bu baxımdan həm qurumları, həm də dövlət hakimiyyətini qorumaq üçün hansı

metodlardan istifadəni müəyyənləşdirir. İdealın utopik məqsədi yaxşıdır, lakin, bu idealın əldə edilməsində istifadə olunan mexanizmlər problemlidir.

A.Klarkın “Allahın çəkici” (The Hammer of God, 1993) romanına müraciət edək. Romandakı hadisələr isə 2109-cu ildə baş verir. Əsər Yer ilə toqquşa biləcək asteroidin kəşfiylə başlayır və atom istilik raketlərindən istifadə edilən və asteroidi yönləndirməyə sərf edilən missiyanı təsvir edir. Məlumdur ki, yazıçı ömrünü çox hissəsini atom elektrik stansiyalarında keçirmiş və elə bu səbəbdən problemlə yaxından tanış idi. Ona görə müsahibələrinin birində qeyd edir ki, “Mənim borcum asteroidin təhlükəsini göstərməkdir. Düşünürəm ki, mən bu şəkildə bəşəriyyəti xilas edə bilərdim, axı nə olacağını heç kəs bilmir”[1].

“Allahın çəkici” gələcəkdə olacaq cəmiyyətin müxtəlif aspektlərini təsvir edir və yazıçı bu şəkildə Yer kürəsini idarə edən Dünya hökumətindən danışır. Tədricən məlum olur ki, Yerdə olduğu kimi Marsda və Ayda da hökumət qurulub. Yeni texnologiyalar vasitəsilə “ağıllı” (smart) evlər, gen modifikasiyasına uğramış ev heyvanları, “insan-beyin” adlı kompüter-beyin interfeysləri, süni intellekt və nəhayət insan həyatını uzadacaq dərmanlar icad edilib. Dövlətin iqtisadi layihələri ən pik həddə çatıb, Beynəlxalq bank sistemləri riyazi nəzəriyyələr üzərində işləyir və beləcə kommunizm və kapitalizm ideyaları birdəfəlik beyinlərdən silinib.

“Space” layihəsi planetlər arası təhlükənin qarşısını alıb, “Herkules” və “Holuaif” adlı kosmik gəmilər Yupiterin yaxınlığında yerləşdirilib və səmavi harmoniyanı qoruyur. Yaxın Şərqdə hərbi təlim keçən amerikan əsgəri İslam dinini qəbul edib, din vaizi kimi hər iki dini vacib sayır, elə bu səbəbdən Xrislam fəlsəfəsini yaradır.

2067-ci il Günəşin o biri üzündə güclü radio dalğaları yaratmaq üçün nüvə bombası partladılır, onun sədası mümkün hücumları müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Bütün bu utopik quruluşu idarə edən heyətə Sirius planetindən radioqrama gəlir və məlum olur ki, Xrislam ekstremist fraksiyası yaradılıb. Sonrakı hadisələr distopiyanın mövcudluğunu əks edən Xrislam üzvlərinin hazzırladığı partlayıcıların Yerin qoruyucu peykini zədələməsi ilə nəticələnir.

Yer kürəsi toqquşmanın mümkün zərərini azaltmaq üçün asteroidin uzunsov gövdəsini iki hissəyə bölmək üçün nüvə silahından istifadə edir. Günəş tərəfindən qızdırılan qeyzərlərin asteroidə reaktiv təsiri yeni trayektoriyasını dəqiq hesablamağa, asteroiddən uzaqlaşmağa və təhlükənin yaxınlaşmasına imkan vermir. Asteroid Yerin səthindən keçir, lakin planetin atmosferinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Zərbə Antarktidaya düşür və onu tamamilə əridir. Oxucu sivil, mütərəqqi və azad cəmiyyətin özünün doğurduğu demokratiyasında şərəf qulluq edən qüvvələrin varlığından xali olmadığını görür.

Beləliklə, görmək olar ki, elmi fantastika öz süjetini mövcud elmi məlumatlar əsasında qurur və elmi cəhətdən məqbul olanlardan kənara çıxmır. Başqa sözlə, fantast-yazıçılar elmi fantastik əsərlərində ilk növbədə, cəmiyyətin gələcək vəziyyətini təsvir edir, amma eyni zamanda da elmi cəhətdən məqbul olanlara zidd getmirlər.

Beləliklə, utopiya gələcəyi dərk etmək üçün rəsmi başlanğıc və mü-kəmməl ictimai quruluşun əsasına çevrildi. Gələcəyin utopiyası antiutopiya-nı da, futuroloji düşüncəni də aktual etdi. Əgər utopiya və antiutopiya bədi formanın modelləridirsə, futuroloji düşüncə “gələcəyin tədqiqi” və gələcək haqqında yeni-yeni konsepsiyaların meydana gəlməsidir. Utopiya və anti-utopiya nə isə yeni bir cəmiyyətin modelləşməsi, bu gün üçün alternativ dünyanın əksidir. Demək utopiya elə öz nüvəsində gələcəyin başlanğıcıdır. Futuroloji düşüncədə isə gələcək haqqında istəklər dayanır, ona görə o daha çox proqnoz xarakterlidir. Başqa sözlə, utopiya alternativ dünya modelindən gələcəyin qurulmasına doğru yol gedir. Futuroloji forma isə gələcəyin yeni obrazı haqqında düşüncələrdir. Əslində dünyanın indiki vəziyyətini əhəmiyyətli dəyişikliklərlə gələcəkdə də davam etməsi və həyata keçməsinə toxunur. Bu mənada elmi fantastika gələcəyi dərk etməyin müxtəlif formalarıdır. Elmi fantastika texnoloji kəşflər və onların cəmiyyətə təsirindən bəhs edir və elə bu səbəbdən arzu olunan obrazlarıyla elmin məlumatlarını birləşdirir, yerinə yetməyən utopik istəkləri irəli çəkir. Məhz bu yeni istəklər futuroloji forma şəklində “gələcəyin fəlsəfəsinə” çevrildi və biz bunu A.Klarkın təhlilə cəkdiyimiz əsərində görə bilirik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. A Visit with Arthur Clarke. (excerpted from Locus Magazine, September 1999) <http://www.locusmag.com/1999/Issues/09/Clarke.html>
2. Berdyaev, N. The New Middle Ages: The Russian Revolution, Democracy, Socialism, Theocracy. Trans. Prodrornos P. Antoniadis. 1987. 139p.
3. Claeys, G. “The Origins of Dystopia: Wells, Huxley and Orwell”. The Cambridge Companion to Utopian Literature. Ed. Gregory Claeys. Cambridge: Cambridge UP. 2010. p.107-135.
4. Foucault, M. Aesthetics, Method, and Epistemology. Ed. Paul Rabinow. New York: The New York, 1994. 180p.
5. Manuel, F.E., Manuel F.P. Utopian Thought in the Western World. Cambridge: Harvard UP, 1979. 130p.
6. Sargent, L.T. “Authority & Utopia: Utopianism in Political Thought” // Polity 14.4. 1982. p.565-584.

Nigar Agaeva

Summary
The Symbiosis of Utopia and Dystopia in A.Clark's Novel
"The Hammer of God"

The novel "The Hammer of God" by American fiction writer A.Clark deals with different aspects of future society and the author describes the World government which controls the Earth. The economic projects of the Government and that they have reached their top is also depicted in the novel. The international Bank systems work on the basis of mathematical theories and thus the communistic and capitalistic ideas are completely erased from the brains. In this harmonic descriptions author depicts his dystopic views and passes his warning messages. According to the author, though utopia is perfect social structure for understanding the future, dystopia and futuristic thoughts also become actual.

Нигяр Агаева

Резюме
Симбиоз утопии и антиутопии в романе А.Кларка
«Молот Господень»

В романе американского писателя-фантаста А.Кларка «Молот Господень» рассматриваются различные аспекты будущего общества, где автор описывает Мировое правительство, управляющее Землей. Экономические проекты правительства и то, что они достигли своего апогея, также изображены в романе. Международные банковские системы работают на основе математических теорий, и таким образом коммунистические и капиталистические идеи полностью стираются из мозгов. В этих гармоничных описаниях автор изображает свои антиутопические взгляды и передает предостерегающие сообщения. По мнению автора, антиутопия и футуристические мысли становятся актуальными, хотя утопия является идеальной социальной структурой для понимания будущего.

Рәүсi: *fil.e.d., dos. H.Əliyeva*
Redaksiyaya daxil olma: 27.07.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmə: 05.08.2022
Çара qəbul olunma: 05.09.2022

***PEDAQOGİKA / XARİCİ DİLLƏRİN
TƏDRİSİ METODİKASI
PEDAGOGY / METHODS OF TEACHING
FOREIGN LANGUAGES
ПЕДАГОГИКА / МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЕ
ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ***

УДК 37.

Земфира Зейналова

д.ф.н.

Арзу Раджаблы

Бакинский славянский университет

**О РАЗВИТИЕ СЛУХОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
У ОБУЧАЮЩИХСЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

Ключевые слова: *слушание, стратегия, иностранный язык, восприятие, компетенция, навыки*

Açar sözlər: *dinləmə, strategiya, xarici dil, qavrayış, səriştə, bacarıqlar*

Key words: *listening, strategy, foreign language, perception, competence, skills*

Давно известно из литературы и практики, что при изучении иностранных языков большинство обучающихся чаще всего сталкиваются с трудностями восприятия аутентичной иностранной речи на слух. Слушание – это рецептивный вид речевой деятельности. Для обучающихся это сложный, многогранный процесс приёма и обработки информации. Слушание требует от слушателя активного внимания, так как обучающийся должен не просто услышать информацию, но воспринять, осмыслить её, понять слова и выражения, выявить смысловые связи между частями высказывания, перевести на родной язык, при необходимости вычленив нужную часть информации из большого материала, оценить информацию, запомнить её. Без хороших навыков и умений восприятия на слух звучащей речи невозможно как непосредственно языковая коммуникация с носителем языка, так и обычное

слуховое восприятие иноязычной информации из других источников коммуникации [4].

Как достичь хорошей языковой компетенции в слушании материала на иностранном языке, какие обще-когнитивные и лингвистические стратегии нужно знать и использовать, какие навыки и знания необходимо иметь и развивать, когда и как их развивать, какие материалы использовать для развития навыков слушания и многие другие проблемы и вопросы, связанные с аудированием, интересуют обучающихся [3].

Соответственно, задача преподавателя предоставить обучающимся по возможности широкий спектр стратегий и знаний по развитию навыков слушания.

Преподаватели иностранных языков из личного опыта знают, что словарный запас обучающегося, его объём, разнообразие семантического содержания – важные факторы, влияющие на восприятие иноязычной речи как при чтении, так и при слушании. И при чтении, и при слушании обучающийся определяет значение незнакомого слова в аутентичном материале по его морфологическим и грамматическим признакам, по контексту, использует свои общие знания по теме или содержанию сообщения, логику и многие другие стратегии и навыки.

Однако исследования и практика показывают, что не только при чтении, но и при слушании иностранного материала для быстрого восприятия информации гораздо важнее и полезнее знание не просто отдельных слов иностранного языка, а ключевых, частотных выражений с этими словами.

Кроме того, даже для аудиалов, которые легко воспринимают и запоминают слова иностранного языка при слушании и находятся в своей комфортной зоне восприятия информации, важным инструментом для усиления восприятия аудио текста является знание и быстрое слуховое распознавание выражений. И для визуалов, и для аудиалов – чем больше и глубже знание выражений в иностранном языке, тем лучше слуховое восприятие содержания аутентичного иноязычного материала [2].

Развитие навыков и умений аудирования должно начинаться с первых дней обучения иностранному языку, а именно с момента заучивания новых слов и выражений в иностранном языке. Обучающиеся должны не только читать новые слова и выражения, которые им необходимо выучить и запомнить, но с первого дня слушать их в аудиозаписях, что поможет им развивать навык создания слухового образа слов и выражений [5]. Далее целесообразно обучающимся читать и слушать эти слова и выражения внутри небольшого контекста, кото-

рый может быть представлен одним или двумя предложениями, которые могут быть аутентичными или даже учебными, записанными преподавателями или носителями языка. Таким образом, обучающийся начинает развивать навык распознавания этих слов в окружении других слов. На следующем этапе обучения эти слова и выражения прослушиваются в большом аутентичном материале, например, в сообщении или в видео эпизодах фильма. Соответственно сам звуковой материал, его содержание, качество, источник из которого он взят тоже играют немаловажную роль в развитии хороших навыков слушания. Если на начальном этапе изучения языка он может быть просто обучающим и созданным преподавателем для конкретных целей урока и уровня обучающихся, то по мере развития навыков слушания аудиоматериал должен быть полностью взят из аутентичных источников. Причём, следует отметить, что видеозапись может служить для визуалов дополнительной визуальной поддержкой для понимания звучащей речи, поэтому целесообразно её использование, при возможности, и на начальных этапах развития навыка аудирования.

Для развития хороших навыков слушания также важно, чтобы обучающийся слушал разнообразные аудио материалы. Они должны включать как диалогическую, так и монологическую речь, различаться по тематике, уровню сложности грамматической и лексической нагруженности текста, длине и скорости речи, интонации, акценту и т.д.

Причём, чем чаще обучающийся слышит слова и выражения в различных по сложности и величине контекстах, тем легче ему воспринимать и распознавать эти слова и выражения на слух. Поэтому для развития навыка восприятия информации на иностранном языке на слух, для снятия напряжения, нервозности, раздражения при слушании на уроке необходимо стимулировать обучающихся уже в начале курса к ежедневному просмотру каких-то новостей, программ, шоу и фильмов на изучаемом языке с титрами на языке обучающегося, что стало возможным благодаря большому развитию информационных технологий за последние десятилетия.

Безусловно, очень важно, чтобы аудио материал по своим различным качествам соответствовал уровню или был немного выше уровня знаний и компетентности обучающихся на данном этапе. Аудиоматериал прежде всего должен соответствовать целям и задачам урока или курса. Он должен быть полностью рассчитан на развитие навыков слушание, то есть не быть текстом для чтения, просто записанным для прослушивания, так как материалы для чтения и слушания отличаются

по своим качествам, несмотря на то что развитие навыков чтения и слушания связаны между собой. Если при чтении мы можем акцентироваться на словах, то при слушании чаще всего задания больше направлены на выявление содержания информации. Цель заданий к аудиоматериалам для слушания – развитие навыков и умений восприятия речи на слух, и в частности, на развитие навыков угадывания значения слов из контекста, по их морфологическим и грамматическим признакам, умения предвидения, прогнозирования последующих событий или последствий в тексте, выведения умозаключений и т. д.

Из практики преподавания иностранного языка преподаватели знают, что одной из самых часто встречающихся проблем в слушании является застревание обучающегося на незнакомом слове или словах, что приводит к пропуску дальнейшей информации, которая, возможно, и не представляет для них трудностей в понимании и которая могла бы помочь им в распознавании или в угадывании значения того незнакомого или просто неузнанного в контексте слова.

Поэтому, во-первых, с первых дней изучения иностранного языка надо развивать у обучающихся навык сосредотачиваться больше на понятном и известном в услышанном материале.

Во-вторых, необходимо научить обучающихся схватывать звучание, комбинацию звуков трудного для восприятия слова, которое затем должно быть переведено в буквенный образ слова. Причём, первичный буквенный образ может быть на родном языке, а затем переведён в буквенный образ на иностранный язык. На следующем этапе обучающийся должен попытаться выявить значение этого слова, опираясь на различные морфологические, грамматические признаки слова, контекст в котором оно использовалось, на свою логику, на свои общеобразовательные знания по теме и т.д.

Исследования показывают, что успешные обучающиеся обычно знают и понимают, что в развитии и усовершенствовании аудио навыков и умений в иностранном языке важную роль играет использование различных лингвистических и обще-когнитивных стратегий. Они часто комбинируют различные известные им мета-когнитивные, когнитивные, социально-аффективные и непосредственно лингвистические типы стратегий, не боятся разнообразить их, ищут новые, более продуктивные стратегии для себя. Они могут легко сказать, какие стратегии, когда и зачем они используют, они редко нервничают или раздражаются, когда не воспринимают слово или информацию с первого раза.

Практика показывает, что навыки слушания можно и нужно развивать у обучающихся именно путём преподавания с первого дня обучения иностранному языку разнообразных имеющихся когнитивных и лингвистических стратегий.

Существуют разнообразные стратегии, которые успешно могут использоваться во время слушания. Но одни очень продуктивны на самом начальном этапе обучения иностранному языку, а именно, на уровне слов, выражений и коротких предложений, другие стратегии особенно эффективны при слушании больших или сложных аутентичных аудиоматериалов, третьи – при слушании диалогов и т.д. [4]. Так, например, во время слушания проектирование смысла «сверху-вниз» подразумевает использование когнитивных, социально-аффективных стратегий – логики, общих знаний по теме, контекста и т. д. Проектирование смысла «снизу-вверх» подразумевает использование лингвистических стратегий – выявление фонологических, морфологических, грамматических, семантических, синтаксических признаков слов и т. д.

Стратегии развития навыков слушания также различаются в зависимости от того, используются ли они до процесса слушания, во время слушания или после слушания аудиоматериала.

Кроме того, стратегии слушания различаются в зависимости от целей заданий к тексту, которые могут быть направлены на выявление главной идеи, деталей текста, передачи краткого содержания текста, на нахождение ответов на конкретные вопросы, на выведение подтекста, умозаключений, интонации автора и говорящих, причём последние типы являются заданиями высоко уровня языковой компетентности и направлены на развитие критического мышления обучающихся.

Возможно введение одной или двух стратегий одновременно, если они взаимодополняют друг друга. После введения конкретной стратегии, необходимо её обсуждение с обучающимися, за которой следует практика её применения на конкретном материале, предложенном преподавателем. После использования стратегий обучающиеся должны опять обсудить и оценить не только эффективность использованных стратегий, но и продуктивность использования стратегий при слушании. Затем необходимо повторное использование этой стратегии и закрепление её на новых аудиоматериалах. Обучающиеся сами должны на деле увидеть и понять эффективность использования данной стратегии при слушании, а также поверить в свои собственные возможности и способности улучшить свои навыки слушания. На следующем уроке возможно введение новых стратегий, которые должны

пройти те же стадии. Безусловно, немаловажную роль также играет обмен опытом в использовании стратегий между самими обучающимися.

Итак, многие трудности, возникающие при слушании аудиоматериала на иностранном языке, могут быть преодолены благодаря использованию разнообразных стратегий, направленных на развитие и улучшение навыков слушания и восприятия иностранной речи на слух.

Использованная литература

1. Bang, S., & Hiver, P. (2016). Investigating the structural relationships of cognitive and affective domains for L2 listening. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 1(7), 2-19.
2. Cohen, A. D. (1999). Language learning strategies instruction and research. In S. Cotterall & D. Crabbe (Eds.), *Learner autonomy in language learning: Defining the field and effecting change* (pp. 61-68). Frankfurt am Main: Lang.
3. Graham, S. (2017). Research into practice: Listening strategies in an instructed classroom setting. *Language Teaching*, 50 (1), 107-119.
4. O'Malley, J., & Chamot, A. (1990). *Learning strategies in second language acquisition*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Oxford, R., & Nyikos, M. (1989). Variables affecting choice of language learning strategies by university students. *Modern Language Journal*, 73, 291-300.
6. Renukadevi, D. (2014). The role of listening in language acquisition: The challenges and strategies in teaching listening. *International Journal of Education and Information Studies*, 4(1), 59-63.
7. Siegel, J. (2012) Second Language learners' perceptions of listening strategy instruction. *Innovation in language learning and Teaching*, 7(1), 1-18.

**Zemfira Zeynalova
Arzu Rajabli**

Xülasə

Xarici dil öyrənənlərdə eşitmə bacarıqlarının inkişafı haqqında

Məqalə xarici dil öyrənərkən orijinal xarici nitqə qulaq asdıqda çətinliklərin yaranması və onların aradan qaldırılmasına dair bir sıra effektiv metod və strategiyaları nəzərdən keçirir. Qulaq asdıqda çətinliklərin yaranması və onların aradan qaldırılmasına dair bir sıra effektiv metod və strategiyaları nəzərdən keçirir.

Şagirdlərin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək üçün müxtəlif koqnitiv, metakoqnitiv, sosial-mədəni və xüsusilə linqvistik strategiyalardan məhsuldar şəkildə istifadə oluna bilər.

İlk günlərdən dinləmə strategiyalarının öyrədilməsi və tədris prosesinin tərkib hissəsi olması tələbələrin eşitmə səriştəsinin inkişafına köməklik edəcək. Təcrübə göstərir ki, dinləmə bacarıqlarının inkişaf strategiyaları dinləmə prosesindən əvvəl, dinləmə zamanı və ya audio materialı dinlədikdən sonra istifadə olunmasından asılı olaraq da fərqlənir.

Zemfira Zeynalova
Arzu Rajabli

Summary
Developing listening competence in foreign languages

The article deals with some challenges that students face while listening to foreign authentic materials and effective methods and strategies that can be used to cope with them. A variety of cognitive, metacognitive, sociocultural, and especially linguistic strategies can be productively used to develop and improve students' listening skills.

Teaching listening strategies from the early days and making them an integral part of the teaching process will help students develop their listening skills. Experience shows that strategies for developing listening skills differ depending on whether they are used before the listening process, during listening, or after listening to audio material.

Rəyçi: p.f.d., dos. Q.Axundova

Redaksiyaya daxil olma: 22.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 10.08.2022

Çapa qəbul olunma: 29.08.2022

UOT 37.

Venera Mustafayeva

e-mail: m-vera84@bk.ru

Azərbaycan Dillər Universiteti

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ DİLİN MƏNİMSƏNİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *interaktiv metod, psixoloji inkişaf, individual yanaşma, milli dəyərlər*

Key words: *interactive method, psychological development, individual approach, national values*

Ключевые слова: *интерактивный метод, психологическое развитие, индивидуальный подход, национальные ценности*

Uzun illərdir ki, xarici dilin istər aşağı siniflərdə istərsə də, dil öyrənmək arzusunda olan müxtəlif yaşda olan insanlar arasında daha asan öyrədilməsi yolları araşdırılır. Bununla bağlı fərqli fikirlər, fərqli metodlar irəli sürülür. Təlim-tədris anlayışının yaradıldığı gündən xarici dilin az bir zamanda öyrənilməsinə dair fərqli metodlar irəli sürülmüşdür. Bunlardan “Ənənəvi metod”, “Metod direkt” (rus dilində bu metodu “прямой метод”, Azərbaycan dilində “Vasitəsiz metod” ad ilə tanınır.), “Audio-vizual metod”, “SGAV” (structure-globale audio visuelle) və s. kimi metodları misal göstərmək olar ki, bu metodlar hələ XIX əsrdən bu günə qədər bir-birini əvəz etmişlər. Bəs fərqli metodların yaradılmasında məqsəd nə idi? Bilirik ki, xarici dilin öyrədilməsinin əsas məqsədlərindən biri öyrəncilərdə müstəqil olaraq fəaliyyət göstərmək, fikir yürütmək qabiliyyətinin aşılmasıdır. Amma təəssüf ediləsi haldır ki, bu sahədə həyata keçirilən saysız-hesabsız təşəbbüslərə baxmayaraq əldə olunan nəticə heç də ürəkaçan deyil. Bu səbəbdən də belə bir sual yaranır. Nə üçün hər hansı bir xarici ölkəyə səfər etmiş və təndəş qısa müddət ərzində, heç bir metodik vəsaitə malik olmadan, müstəqil olaraq fikrini ifadə edir və həmin xarici dildə danışmağa başlayır? Belə olan halda 11 il müəllim nəzarəti altında müxtəlif dərəcə vəsaitləri ilə təmin olunmuş şagirdlərin tədris olunan xarici dildə sərbəst olaraq yiyələnməsinə mane olan səbəblər nələrdir? Məhz bu nöqtəyi nəzərdən, biz göstərilən müxtəlif səbəblərlə bağlı fikirlər söyləmək istərdik. Əlbəttə ki, bu səbəblərə dərslərin müəyyən tələblərə cavab verməməsini, tədris planlarında olan qüsurları aid etmək olar. Amma əsas amil kimi interaktiv təlim metodlarına

istinad edilmədiyini və monoloji nitqə üstünlük verildiyini xüsusilə qeyd etmək olar. Belə ki, bəzən müəllim tədris zamanı monotonluğa üstünlük verir və keçilən dərsi öyrənənlərin maraq dairəsinə uyğun şəkildə qurmur. Bu isə öyrənənlər arasında dərsə olan marağın itməsinə, fikir yayınlıqlığına səbəb olur. Bunları nəzərə alaraq, hər bir müəllim mütəşəkkil və aktiv təlim prosesini yaratmalıdır. Bəzən müəllim yeni effektiv dil öyrətmə təcrübələrini tətbiq etsə belə təhsil və təlimin müəyyən olunmuş standart qayda və qanunlarını dəyişdirə bilmir. İnteraktiv prinsiplər, öyrənmə prosesində müxtəlif sistemlərdən istifadə edən müəllimlər üçün əsas köməkdir. İnteraktivin əsas prinsipləri müəllimin təlim prosesini inkişaf etdirmək və biliyini artırmaq üçün ona kömək edən əsas vasitədir. Bu prinsiplər təlim prosesində əhəmiyyətli rol oynayır.

Çalışmaq lazımdır ki, praktikada bu prinsiplər az dəyişikliyə uğrasın. Bu prinsiplər əsasən təhsil, təlim və öyrənmənin əsas hissəsini əhatə edir. Çünki, bu fəaliyyət təlim prosesinin qarşılıqlı nümunəsidir. Müəllimin əsas vəzifəsi müəyyən əhatə dairəsində tələbələrin biliyini zənginləşdirməkdir. Məhz interaktivliyin prinsiplərini araşdırarkən məşhur yunan alimi Sinekar-dan sitat gətirmək yerinə düşərdi: “Nə qədər ki, biz öyrədirik, elə o qədər də öyrənirik”.¹ Təlim prosesi zamanı müəllim həm öyrənən, həm öyrədəndir. Son illər xarici dilin öyrənilməsinə yönələn diqqət bir sıra strategiyalara əsaslanır. Bu strategiyalar zəruri olan biliklərin tələbələrə aşılmasına, normal psixoloji inkişafına xidmət edir. Fikrimizcə, təlim məhz bu əsasda qurulmalıdır. Xarici dili öyrənməyin həm tərbiyələndirici, həm də inkişafetdirici xüsusiyyətləri olmalıdır. Bütün bunların formalaşması təlimin əsas funksiyası olmalıdır. Bəzən belə hallar da olur ki, tələbələr dil öyrənmə prosesində istədiyi nəticəni əldə edə bilmir. Buna əsas səbəb motivasiyanın çatışmamasıdır. Aktiv dərsin ən əsas və mürəkkəb məsələlərindən biri də motivasiyadır. Hər hansı bir dərsin gedişi motivasiyanın nə dərəcə uğurla yaradılmasından və həyata keçirilməsindən asılıdır. Motivasiya – istənilən dərsin mexanizmini işə salan əsas qüvvədir. Fəal dərsdə təfəkkür prosesini hərəkətə gətirən motivasiya qismində meydana gəlmiş problem araşdırılan əsas məsələlərdən biridir. Təlim prosesində individuallıq prinsipi əsas prinsiplərdən biri olsa da əməkdaş formasında əlaqə saxlamaq daha məqsədəuyğun olardı. Bu forma qarşılıqlı əlaqə nəticəsində yaranan səhvlərin tapılmasında özünəməxsus rol oynayır. Xarici dil təliminin əsas xüsusiyyətlərdən biri də tələbələrin qarşılıqlı şəkildə işləyib öz müstəqilliyini qoruya bilməsidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, xarici dil həm individual, həm də qrup şəklində öyrənilə

¹ Doubrovine M., Antonian A., *Locutions russes en images*, Moscou, éd. « La langue russe » 1981, p. 62.

bilər. Dili istənilən səviyyədə öyrənmək üçün əsas vasitə onu həyatda müxtəlif istiqamətlərdə istifadə etməkdir. Belə olmadıqda isə, dil öyrənməni müəyyən istiqamətə yönəldərək inkişaf etdirmək üçün yaradıcı çalışmalar və təcrübə vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

Nitq praktikasının əsasını real kommunikasiya təşkil edir.

Xarici dil dərslərində hər hansı bir problemlə üzləşən müəllim bunu tələbələrin ana dilində deyil, tədris olunan xarici dildən istifadə edərək həll etsə, daha məqsədəuyğun olardı. Ana dildən istifadə edərək problemlərin həlli tələbələri passivləşdirir. Əgər bu zaman yalnız tədris olunan xarici dildən istifadə olunsa, tələbələr daha diqqətli olurlar. Anlamadıqları materialların izahına daha məsuliyyətlə yanaşaraq, fikirlərini cəmləşdirməyə çalışırlar. Tələbələr oxuduğu materialı anlamalı, məzmunu barədə qrup yoldaşlarına informasiya verməli və mövzunu öz sözləri ilə şərh etməyi bacarmalıdır. Müəllimlər dərstdə üzləşdiyi problemləri interaktiv metodlardan düzgün istifadə edərək həll edə bilər. İnteraktiv fəaliyyət zamanı tələbələr təlimin müxtəlif aspektlərini dəyişdirməyə çalışırlar. Bu dəyişikliklər bəzən dərslərin keyfiyyətli alınmasına mane olur. Məhz bu mənfi halların baş verməməsi üçün müəllim dərsləri daha yaxşı istiqamətləndirməlidir. Çünki, bəzən elementar görünən sadə bir səhv tələbədə özünə inam hissini zəiflədə bilər. Buna görə də müəllim bir qədər zəif tələbələrə daha çox kömək etməlidir. Çünki mövcud şəraitdə belə öyrəncilərin köməyə daha çox ehtiyacı olur. Bəzən müəllim fikrini sərbəst olaraq xarici dildə ifadə edə bilməyən tələbənin demək istədiklərini ana dilində ifadə edib xarici dilə tərcümə etməsinə kömək etməlidir. Yalnız bu şəkildə müəllim tələbəni istədiyi səviyyəyə yüksəldə bilər. Buna görə də müəllimlə tələbə, tələbə-tələbə arasında kommunikasiya əlaqələrinin yaranmasına və inkişaf etməsinə fikir verilməlidir. Çox zaman interaktiv metodlardan istifadə zamanı tələbələrdə qorxu sıxıntı halları müşahidə edilir. Belə hallar kifayət qədər savadlı tələbələr arasında da baş verə bilər. Onlarda özünə inam hissi itir və ünsiyyətə girmir, cavab verməkdən çəkinirlər. Belə tələbədə özünə qapanma halları daha çox müşahidə olunur. Belə tələbələr ən çox yazı işlərinə meyl göstərir və yalnız bu sahədə aktiv olduqlarını nümayiş etdirir. Belə situasiyalarda müəllim onlarda özünə inam hissini aşılmalı, qarşılıqlı inam hissini formalaşdırmalıdır. Müəllim tədris prosesində hər hansı yeni bir metod tətbiq edərkən materialın keyfiyyətliyini və tələbələr tərəfdən mənimsənilmə dərəcəsini nəzərə almalıdır. Yalnız interaktiv metodların tətbiqi zamanı müəllim öz öyrənciləri haqqında daha çox məlumat əldə edir. Bəzən müəllimin zəif hesab etdiyi tələbə interaktiv metodların tətbiqi zamanı daha yaxşı fəaliyyət göstərir. Təcrübə əsasında müşa-

hidə etdik ki, belə tələbələr həтта cəmiyyətdə belə özlərini çox rahat hiss edir, asanlıqla öz tərəf-müqabili ilə əlaqə yaradır.

Bütün strukturlarda inkişaf getdiyi kimi təhsildə də yaranan yeniliklər müəllimləri daha tələbkar, tələbələri isə daha çevik edir. Ümumiyyətlə, dil öyrənən zaman interaktivlik və kommunikasiya hər şeydən yüksəkdə durmalıdır. Bu zaman müəllim və tələbələr arasında mövcud olan əlaqələr və onların mövcud olduğu atmosfer daha müsbət xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Tədris prosesində müəllim-tələbə, tələbə-tələbə arasındakı qarşılıqlı ünsiyyət təlim prosesinin önəmli bir hissəsidir. Bu zaman həm tədrisin keyfiyyəti yüksəlir, həm də öyrənənlər arasında qarşılıqlı münasibət, bir-birini dinləmə bacarığı, qarşılıqlı hörmət, təlim-tərbiyə formalaşır. Məlumdur ki, təhsil mədəniyyətimizin əsas göstəricisi olduğu üçün təlim-tərbiyə prosesi milli-mədəni dəyərləri ön plana çəkməlidir. Xarici dilin tədrisi bu keyfiyyətlərin aşılmasına xidmət edən əsas vasitə olmalıdır. İnteraktiv təlim metodlarının tətbiq edilməsi ilə tələbələrin bilik və bacarıqlarının interaksiyası yarıdılmalıdır. Tələbə qrupu interaktiv təlimin əsas obyektidir.

Xarici dilin tədrisi zamanı rast gəlinən problemləri nəzərdən keçirərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim müxtəlif metodiki yollar və üsullardan istifadə etməlidir. Tələbələri düzgün istiqamətə yönəltmək, problemin aradan qaldırılmasına çalışmaq, tələbələri interaktiv metodlara cəlb etməzdən öncə, onlarla yaxından tanış olmağa çalışmaq lazımdır. Bu zaman müəllim tələbələrin bilik və bacarığının dərəcəsini özü üçün müəyyənləşdirməlidir. Aydındır ki, öyrənənlərin qavrama, dil mənimsəmə bacarıqları fərqlidir. Deməli, materialın, qaydaların mənimsənilməsi səviyyəsi də müxtəlif ola bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim bilik səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün tələbələrlə işləməyi bacarmalı, təlim prosesini dərs dediyi qrupun səviyyəsinə uyğun qurmalı və təlim prosesində öyrənənlərin də maraqlarını nəzərə almalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Chetochine J., *La vérité sur les gestes*, éd. Groupe Eyrolles, 2008.
2. Jacques Cosnier, *Les gestes du dialogue, La communication non verbale*, Rev. Psychologie de la motivation, 21, 129, 138., 1996.
3. Пиз А. Язык телодвижений. – Нижний Новгород, 1992.
4. Добрович А. Общение: наука и искусство. – М.: Знание, 1980
5. Doubrovine M., Antonian A., *Locutions russes en images*, Moscou, éd. «La langue russe», 1981.
6. Кузин Ф.А. Культура делового общения. Практическое пособие для бизнесменов. – М., 2000.

7. Мясоедов С.П., Основы кросс – культурного менеджмента: Как вести бизнес с представителями других стран и культур, – М., 2003.
8. Вилсон Г., Макклафлин К., «Язык жестов», Санкт-Петербург, Москва-Харьков-Минск, 2001.
9. Interactive Teacher Training by Rafiqə Aliyeva, Tamilla Mehdiyeva, Gohn R. Silver. Bakı, 2003.

Venera Mustafayeva

Summary

Some problems of language acquisition in foreign language teaching

This article talks about the difficulties encountered during the teaching of a foreign language and how to overcome these difficulties. We know that various methods are invented for learning a foreign language and for students to reach the desired result in a short time. One of these methods is teaching the lesson interactively. Mutual communication is one of the main conditions of the training process. The article talks about the forms of organizing this process.

Венера Мустафаева

Резюме

Некоторые проблемы овладения языком при обучении иностранному языку

В данной статье рассказывается о трудностях, возникающих при обучении иностранному языку и о том, как эти трудности преодолевать. Мы знаем, что существуют разные методы изучения иностранного языка и достижения учениками желаемого результата. Одним из таких методов является интерактивное обучение. Процесс взаимного общения является одним из основных условий обучения. В статье рассматриваются формы организации этого процесса, а также взаимоотношения учитель-ученик, ученик-ученик.

Rəyçi: p.f.d., dos. **G.Camalova**

Redaksiyaya daxil olma: 02.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 14.08.2022

Çapa qəbul olunma: 06.09.2022

UOT 37.

Mətanət Hacıyeva

fil.f.d., dos.

e-mail: metanet.haciyeva.74@mail.ru

Elnarə Məmmədova

fil.f.d.

e-mail: ememmedova69@mail.ru

Azərbaycan Tibb Universiteti

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİKA ÜZƏRİNDƏ İŞ

Açar sözlər: *leksika, başlanğıc mərhələ, lüğət, sintaktik konstruksiya, sinonim, tərcümə, dil hazırlığı*

Key words: *vocabulary, initial stage, dictionary, syntactic construction, synonym, translation, language preparation*

Ключевые слова: *лексика, начальный этап, словарь, синтаксическая конструкция, синоним, перевод, языковая подготовка*

Xarici dildə danışmaq üçün, bu dilin leksikasını (onun lüğət tərkibini) və sözlərin işlənmə qaydasını bilmək lazımdır. Azərbaycan dili əcnəbi və-təndaşlara xarici dil kimi tədris olunan zaman dilin lüğət tərkibin zənginliyi aşkarlanır.

Leksik minimum – bu dildən praktik ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməyə imkan verən sözlərin minimum miqdarıdır. Digər tərəfdən leksik minimum – tələbələrin dərs saatının müəyyən miqdarı çərçivəsində mənimsəyə bildikləri sözlərin maksimum miqdarıdır. Buna görə də təlimin leksik minimumundan, yalnız məhdud insan dairəsinə aid olan köhnəlmiş sözlər, jarqon və dialekt leksika çıxarılır. Leksik minimuma loru leksika daxil edilmir və böyük məhdudluqla nitqin məişət, rəsmi – işgüzar və digər üslublarının leksikasına yol verilir. Seçim neytral (üslublararası) leksikanın əsasında aparılır.

Seçimin bir neçə meyarları mövcuddur: sözün semantik dəyərliliyi, tez-tez işlənməsi, sözün digər sözlərlə uzlaşmaq bacarığı, sözün təlim – metodik məqsədəuyğunluğu və çoxmənalılığı.

Təlimin başlanğıc mərhələsi üçün leksik minimumun seçimi zamanı nəzərə almaq lazımdır ki, digər dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də təkmənalı sözlər (*küknar, dəftər, nahar etmək*) və çoxmənalı sözlər (*otaq, lövhə, balet, əsr* və s.); eyni səslənən, lakin müxtəlif mənalara malik sözlər

və ya omonimlər (*bel* – “insan və heyvan bədəninin arxa hissəsi” və *bel* – “torpağı qazmaq üçün işlədilən alət”): yaxın mənalı sözlər və ya sinonimlər (*fikirləşmək* – *hesab etmək* – *güman etmək*, *balaca* – *kiçik* – *mikroskopik*) və əksmənalı sözlər və ya antonimlər (*yaxşı* – *pis*, *uzun* – *gödək*, *hündür* – *alçaq*) çoxdur.

Başlanğıc mərhələdə sinonimlərin miqdarı minimum olmalıdır, belə ki, yaxın, ancaq yenə də mənacə fərqlənən sözlərin böyük bir qismi, onların aktiv istifadə olunmasını çətinləşdirir. Təlimin konkret şərt və məqsədlərindən asılı olaraq, sinonim cərgələrinin ayrıca üzvləri ya tamamilə leksik minimuma daxil edilmir, ya da aşağıdakı nümunələr kimi aktiv və passiv leksik ehtiyat arasında bölünür:

<i>Ümumi tipli qruplarda:</i>	<i>Aktiv</i>	<i>Passiv</i>
	<i>həkim</i>	<i>loğman</i>
	<i>böyük</i>	<i>yekə</i>
	<i>həmişə</i>	<i>daima</i>
<i>Məqsədi oxu olan qruplarda:</i>	<i>Aktiv</i>	<i>Passiv</i>
	<i>kömək etmək</i>	<i>imkan yaratmaq</i>
	<i>mane olmaq</i>	<i>çətinlik törətmək</i>

Antonimlər daha çox minimuma daxil edilir, məsələn, *yaxşı* – *pis*, *böyük* – *balaca*, *isti* – *soyuq*, *uzun* – *qısa*, *yavaş* – *cəld*, *aşağı* – *yuxarı*, *irəliyə* – *geriyə*, *dost* – *düşmən*, *kömək etmək* – *mane olmaq* və s. Onlar müəyyən danışıq mövzusu ilə əlaqədar olaraq daxil edilir və aktiv mənimsənilir.

Çoxmənalı sözlər ayrı mənalarda və ya leksik – semantik variantlarla təqdim edilə bilər. Belə ki, “Azərbaycan dili lüğəti”ndə *əsr* sözünün 5, *cavab vermək* felinin isə 10 mənası var [1]. Onlardan birinci və ikinci növlər üçün başlanğıc mərhələnin leksik minimumuna, yalnız birincilər; *əsr* – “yüzlük” (*O, XX əsrdə anadan olub*) və *cavab vermək* – “cavablandırmaq” (*Mən müəllimin sualına cavab verirəm*) aktiv daxil edilməlidir. Bəzi qruplarda oxu zamanı anlama üçün növbəti mənalılar passiv seçilə bilər; *əsr* “*dövr, zaman*” (*Biz kosmos və texnologiya əsrində yaşayırıq və ya Bu əsrin ortalarında baş verdi*) və *cavab vermək* – “*uyğun, müvafiq olmaq*” (*normallara, standartlara, tələblərə cavab vermək*) və s.

Başlanğıc mərhələ üçün minimumun seçimi zamanı, sözün təkə leksik – semantik yox, həm də leksik – qrammatik variantını ayırmaq lazımdır. Məsələn, *kömək etmək* – *kömək edir feli*, *kimə*, *nə etmək* və *kömək etmək* – *kömək edir*, *kimə*, *nədə* kimi qrammatik konstruksiyaları təşkil edir. Bu idarəetmə va-

riantlarını *kömək etmək* – *kömək edir* fellərinin leksik–qrammatik variantları kimi hesab etmək olar. Birinci leksik–qrammatik variant tələbələrin aktiv istifadəsinə veriləcək (*Mən qardaşıma Azərbaycanca oxumaqda kömək edirəm*), ikinci isə (*Mən ona işdə kömək edirəm*) passiv istifadə üçün verilir.

Beləliklə, başlanğıc mərhələ üçün leksik minimumun tərtib edilməsi zamanı, leksik vahidin ardınca, sözün leksik – semantik və leksik – qrammatik variantları (*siyasi iqtisad*) və ya *yardım göstərmək, qələbə çalmaq* kimi sabit birləşmələr qəbul edilir. Aktiv və passiv ehtiyata daxil olan leksik – semantik və leksik – qrammatik söz variantlarını ayırmaq və potensial lüğətin tədris olunma yollarını göstərmək çox vacibdir. Bunun üçün tələbələri söz yaradıcılığının əsas modelləri ilə, məsələn: *oxumaq – oxu, yazmaq – yazıçı, dostluq – dostcasına, tarix – tarixi* və s. ilə tanış etmək lazımdır.

Yeni sözlərin semantizasiyası. Leksikanın semantizasiyası – bu tələbələrə məlum olmayan yeni sözlərin müxtəlif üsullarla izah edilməsidir. Yeni sözlərin mənasını şəkil, sxem, film və digər əyani vasitələrin köməyi ilə və həmçinin əşyaların özünü göstərərək başa salmaq lazımdır. Yeni sözlərin semantizasiya edilməsi prosesində görmə və eşitmənin eyni zamanda iştirakı, yeni sözün mənasının daha möhkəm və tərcümə edilmədən mənimsənilməsinə səbəb olur.

Əyani vasitələrin köməyi ilə: *kitab, telefon, stol, qələm, dəftər, lövhə, stul* və hərəkətləri göstərməklə: *durmaq, getmək, oturmaq, qaçmaq, oxumaq, yazmaq, rəqs etmək* kimi sözlərin mənasını izah etmək olar. Əşyanın rəngini, ölçüsünü və formasını bildirən sifətlərin və bəzi zərflərin, məsələn, *cəld, yavaş, bərkdən, astadan, çox, az* mənasını başa salmaq olar. Belə üsul, xüsusən konkret əşya bildirən yeni sözlərin mənasının izah edilməsi zamanı daha yaxşıdır.

Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasında semantizasiyanın hər hansı bir üsulunun mümkün olmadığı yerdə tərcümə zəruridir. Yeni sözün tərcüməsini, onu cümlədə işlətdikdən sonra qısa şəkildə vermək məsləhətdir.

Yeni sözün mənimsənilməsi zamanı, onun yazılma mərhələsini, yeni sözün nitqdə tələffüz olunmasına (oxunuşuna) və istifadə edilməsinə həsr etmək lazımdır. Bəzi yeni sözlərin mənasını sinonimlərin (*azacıq – az, nəhəng – çox, iri – çox böyük*), antonimlərin seçiminin (*isti – soyuq, başlanğıc – son, mane olmaq – kömək etmək*) və s. köməyi ilə başa salmaq olar.

Təlimin başlanğıc mərhələsində, sözlərin semantizasiya üsullarından hamısı tətbiq edilmir. Tələbələrin məhdud söz ehtiyatına görə sinonimlərin seçimi demək olar ki, mümkün deyil. Bu üsul təlimin orta və xüsusən uzadılmış mərhələsi üçün daha səciyyəvidir. Antonimlərin seçimi yeni sözlərin semantizasiyası kimi, şərti olaraq nəzərdən keçirilə bilər.

Yeni sözlərin köməyi ilə və söz yaradıcılığı analizinin əsasında semantizasiya üsulları, təlimin başlanğıc mərhələsində də, xüsusən məqsədi Azərbaycan

can dilində xüsusi ədəbiyyat və qəzet oxusu olan qruplarda istifadə oluna bilər. Bu üsullar “dil duyumu” bacarığını inkişaf etdirir və ümumiyyətlə, ixtisas üzrə çoxlu ədəbiyyat müəllimi zamanı vacib olan potensial lüğəti və leksikanın pas-siv ehtiyatını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirməyə imkan verir.

Yeni sözlərin semantizasiya üsulları arasında əsas yeri izah etmə (baş salma) tutur. Tərcüməsiz təlimin tərəfdarları əyaniliyin tətbiq edilə bilmədi-yi bütün hallarda yeni sözlərin izahını, öyrənilən dildə verir. Bu tez-tez bir yeni sözün digər məlum olmayan sözün köməyi ilə izah edilməsinə, məna-nın isə başa düşülməməsinə gətirib çıxarır. Nadir hallarda, yeni söz tələbələ-rin ana dilində ekvivalentə malik olmadıqda (kolxoz-kolxozçu), ana dilində və Azərbaycan dilində anlayışların üst-üstə düşmədikdə və sadə tərcümə ki-fayət olmadıqda, ana dilində izah etmədən istifadə etmək olar.

Beləliklə, başlanğıc mərhələdə, yeni sözlərin ana dilində tərcümənin və izahın köməyi ilə semantizasiya edilməsi bütün kurslar üzrə səciyyəvi və əlverişlisidir. Söz yaradıcılığı analizinə və kontekstinə əsaslanan, dil duyumu vərdişini inkişaf etdirən semantizasiya üsulları, xüsusən qəzet və xüsusi ədəbiyyat oxumaq Azərbaycan dilini öyrənənlər üçün vacibdir.

Metodistlər hesab edirlər ki, gənc insan bir-iki saatlıq məşğələ ərzində orta hesabla, təxminən 15 xarici söz mənimsəyə bilər [2].

Psixoloqların fikrinə görə, yadda saxlama sürəti sözün məlum və na-məlum struktur elementlərindən (kök, şəkilçi, önşəkilçi), Azərbaycan dilin-də və tələbələrin ana dilində sözün məna həcmnin üst-üst düşməsindən və ya uyğun olmamasından asılıdır.

Buna görə də ilk dərslərdə ətrafda yerləşən konkret əşyaların adlarının mənimsənilməsi hesabına, yeni sözlər 20-25-ə qədər çatdırıla bilər. Daha sonra bir məşğələdə yeni leksikanın miqdarı daxil edilən sözlərin xüsusi-yətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Əvvəlcə yeni sözlər tək-cə bir mənada, sadə cümlələrin tərkibində veri-lir: *Bu otaqdır. Bu stoldur. Pəncərə oradadır. Lövhə buradadır.* Bu, orda, burda sözlərinin mənası əl-qol hərəkətləri ilə nümayiş etdirilir. Daha sonra yeni sözlər daxil edilən cümlənin quruluşu çətinləşə bilər: *Biz oxumağı və rəqs etməyi bacarıyıq. Biz Azərbaycanca yazırıq və oxuyuruq. Qardaşım Azər-baycan dili ilə məşğul olur və s.* Bu zaman yeni sözlər daxil edilən cümlənin tərkibində qrammatik çətinliklər olmamalıdır. Yeni sözlərin cümləyə daxil edilməsi tək-cə onların mənasını mənimsəməyə yox, həm də onun digər söz-lərlə əlaqəsini başa düşməyə imkan verir. Məsələn, *ailə və mənzil haqqında danışmaq zamanı böyük – balaca, isti – soyuq, təzə-köhnə* və s. kimi antonim-ləri istifadə etmək olar. Belə qruplaşdırma yeni leksikanın yadda saxlanma-sını asanlaşdırır və onun kommunikativ dəyərliliyini artırır.

Konkret əşya bildirən sözlərin əksəriyyətini ya əşyanın özünü, ya da şəklini (*stol, kitab, qələm, ev, it, pişik*) göstərərək daxil etmək lazımdır. Bəzi qoşmaların, hərəkət fellərinin mənasının başa salınması zamanı və digər hallarda, hər müəllimin lövhədə asanlıqla çəkə biləcəyi görmə əyaniliyinin formasından sxematik şəkillər kimi istifadə etmək faydalıdır. Məsələn, bəzi söz və şəkilçilərin mənasını və istifadə olunmasını başa salmaq üçün:

Konstruksiya: Nümunə:

Yer. h. + da² Kitab rəfdədir

Yer. h. + içərisində Kitab portfelin içərisindədir

Yer. h. + üzərində Lampa stolun üzərindədir

Yer. h. + altında Karandaş stolun altındadır. və s.

Yeni leksikanı daha yaxşı mənimsəmək üçün, tələbənin aşağıda qeyd olunanlara diqqət etməsi çox vacibdir:

1) müəllim tərəfindən səslənən elementar cümlələrin tərkibində yeni sözləri eşitməlidir (yaxşı olar ki, dərstdə yeni sözlərin daxil edilməsi zamanı, cümlələr mənacə əlaqəli olsun, çünki bu yadda saxlanmanı asanlaşdırır);

2) bu sözün mənasını başa düşmək, əşya və ya onun təsviri, sxemi ilə şəklini görərək, tərcümə və ya izahını eşitməlidir;

3) yeni sözü tələffüz etməli; əgər lazımdırsa, müəllimin düzəlişindən sonra yenidən təkrar etməlidir;

4) yeni sözü oxumalıdır;

5) yeni sözü və onun mənasını lüğət dəftərinə yazmalıdır (bu ilk 3-4 məşğələdə dərstdə, daha sonra isə evdə yerinə yetirilir);

6) ən sadə 2-3 cümlənin tərkibində müəllim tərəfindən tələffüz edilən yeni sözü eşitməlidir;

7) yeni sözü ən sadə cümlələrin və sadə dialoji vahidlərin tərkibində istifadə etməlidir.

Burada təqdim edilən yeni leksikanın mənimsənilmə üsulu tədricən məhdudlaşdırıla bilər. Bu prosesin ixtisar olunma mümkünlüyü tələbələrin dil hazırlığından (onların öyrəndikləri birinci və ya ikinci xarici dil) və verilmiş sözün aktiv və ya passiv leksik ehtiyata daxil olmasından asılıdır.

İlk məşğələlərdən tələbələrin diqqətini yeni leksikanın düzgün qeyd edilməsinə yönəltmək lazımdır. Sinonim münasibətlərdə hər bir nitq hissəsinin spesifik xüsusiyyətləri vardır. Məhz belə xüsusiyyətləri, atributları nitq hissələrinin sinonimliyi bir-birindən fərqləndirir [3, s.22]. Yeni söz uyğun qeydlərlə: isim – adlıq və tək halda, canlı və ya cansız olmasının və hallanmasının göstərilməsi ilə, sifət – müqayisə dərəcələrinin göstərilməsi ilə yazılır. Fellər məsdər formasında təsrif formalarının, indiki zaman formalarının, bəzən də keçmiş zamanın iki formasının (şühudi və nəqli keçmiş zaman – *öldü*,

ölüb) və onların cəm halının (*öldülər, ölüblər*) göstərilməsi ilə yazılır. Belə qeydlər tələbələrə nitqdə istifadə etmək üçün zəruri olan müxtəlif söz formalarının yaradılmasında və iki dilli lüğətdə sözlərin axtarılmasında kömək edir.

Yeni sözün möhkəmləndirilməsi artıq onun daxil edilməsi zamanı başlanır. Yeni söz eşidilib, aydındır, tələffüz edilib, yazılıb, oxunulub və ən sadə cümlələrdə istifadə olunduğu halda onun mənası, forma və əsas sintaktik əlaqələri mənimsənilir.

Yeni sözü yaxşı yadda saxlamaq üçün, tələbə ona 10-20 məşğələ ərzində beş dəfədən az olmayaraq rast gəlməlidir. Ancaq sonra yeni söz, tələbələrin tədricən yadda saxladıkları və nitqdə tələffüz etməyə başladıkları mətn, dialoq, çalışma və ev tapşırıqlarında öz əksini tapmalıdır.

Verilmiş leksikadan və müəyyən sintaktik konstruksiyalardan istifadə edərək təkcə əmrləri yerinə yetirmək, hərəkəti təsvir etmək, ayrı-ayrı cümlələri demək yox, həm də – *Mənim karandaşım haradadır? – Mən stolun üstündə qırmızı karandaş gördüm. – Çox sağol. Bu mənimdir* kimi sadə dialoji vahidlər də qurmaq olar. Belə təlim çalışmaları ünsiyyətin təbiiliyini yaradır. Oxşar hallarda təkcə yeni leksikanın istifadəsi möhkəmlənmir, həm də dil materialının bütün səviyyələrinin: fonetika, intonasiya, leksika və qrammatikanın bazasında danışıq vərdişləri inkişaf edir.

Tələbələrə ünsiyyət zamanı, söz və söz birləşmələrini istifadə etmək üçün, mətnə yaxın öyrənilmiş monoloji, dialoji və qarışıq təlim mətnlərini səsləndirmək faydalıdır.

Qeyd edək ki, bəzən mənaca yaxın sözlərin və bəzi fellərin istifadə olunmasında çətinliklər yaranır. Bir çox əcnəbi tələbələr mənaca yaxın Azərbaycan sözlərini çətinliklə ayırırlar. Məkanda hal vəziyyət bildirən bəzi fellərin istifadəsi çətinlik yaradır. Məsələn: *oturmaq, durmaq, danışmaq – harda?; qoymaq – yerləşdirmək – hara?; danışmaq – söyləmək – nəyi?; oturmaq – əyləşmək, dayanmaq – durmaq – harda?.* Qavrama fellərinin də – *baxmaq – görmək – qulaq asmaq – eşitmək – mənimsənilməsi çətin*dir. *Xahiş etmək – soruşmaq, daxil olmaq – çıxış etmək – hərəkət etmək, çağırmaq – adlandırmaq, bilmək – bacarmaq – edə bilmək, oxumaq – öyrətmək* kimi fellərin istifadə edilməsi qarışıdır.

Mənaca yaxın bəzi isimlər, məsələn: *məsələ – tapşırıq, tikinti – inşaat; sifətlər: dost – dostyana – dostluq* və bəzi mənaca yaxın sifətlər, zərflər və əvəzlilər, məsələn, *çoxlu – bir qədər, çoxu – çoxları* və s. nitqdə istifadə edilən zaman qarışıdır. Belə sözlərin düzgün istifadə olunmasını artıq təlimin başlanğıc mərhələsindən öyrətmək lazımdır.

Bacarmaq və bilmək feli üçün, *bacarmaq* felinin adətən məsdərlə uzlaşdığını və praktik bacarığını göstərməyini: *O rəqs etməyi, üzməyi, Azər-*

bayanca danışmağı bacarır, bilmək felinin isə adətən ismin təsirlik halı ilə uzlaşdığını və hər hansı bir elm və ya nəzəri biliklərini göstərdiyini – *O fizika, riyaziyyat, biologiya, Azərbaycan dilini bilir* – qeyd etmək olar.

Mənaca yaxın sözlərin və fellərin çətin istifadə olunma hallarına yiyələnmək üçün nümunə kimi aşağıdakı çalışmalardan istifadə etmək olar :

1. Cümlə və ya mətni oxuyun, mənaca yaxın feilləri (*oxumaq öyrənmək tədqiq etmək*) tapın.

2. Cümləyə mənaca uyğun gələn feli və feli birləşməni yazın.

3. Danışıqda feilləri və feli birləşmələri (məsələn: *oxumaq, tədqiq etmək, öyrənmək; bilmək, bacarmaq, edə bilmək* və s.) istifadə edərək yoldaşlarınız haqqında danışın.

4. Təsəvvür edin ki, siz dostunuzla yeni kitab, film, gənc şairin şeirləri haqqında danışsınız. Dialoqda *xoşa gəlmək – bəyənmək* fellərindən istifadə edin.

5. İmtahanları necə verdiyiniz haqqında danışın, nitq zamanı *yazmaq, oxumaq, almaq* fellərindən istifadə edin.

Beləliklə, təlimin konkret məqsəd və şərtlərindən asılı olaraq başlanğıc mərhələ üçün leksik minimumun seçimi ilə əlaqəli olan əsas məsələləri nəzərdən keçirdik.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II cild. Bakı, 2006.
2. Məliyev Q.Q., Qorodilov Q.Q., “Təlim materiallarının əyanilik kompleksi”. 2010.
3. Musayeva S., Leksik sinonimlik. Bakı: “Maarif”, 2012.
4. Bəliyev H., Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə aid. Bakı, 2003.
5. Kərimov Y., Ana dilinin təliminin metodikası. Bakı, 2010.

**Matanat Hacıyeva
Elnarə Məmmədova**

Summary

Methods of teaching vocabulary of a foreign language

First and foremost, developing a word usage strategy and expanding one's vocabulary are requirements for learning a foreign language. The article points out that when selecting a lexical minimum for the early stage of learning, one should take into account the fact that, like in other languages, the Azerbaijani language has a large number of synonyms, homonyms, and polysemantic words.

In this regard, one should use the strategies of semantization of new vocabulary and provide supplementary reading resources that enhance language perception abilities at the initial stage of training, depending on the topic of the class. It should be highlighted that the lexical-semantic and lexical-grammatical variations of a word should be acknowledged from the beginning of learning, following the lexical unit.

Furthermore, new words should be semantically explained using a variety of techniques, such as illustrations, films, infographics, and other visual aids, as well as by illuminating the topic directly (realia). Participating in this process of visual and hearing simultaneously results in a stronger understanding of a new word's meaning without translation. Simultaneous participation in this process of vision and hearing leads to a stronger assimilation of the meaning of a new word without translation.

**Матанат Гаджиева
Эльнара Мамедова**

Резюме

Методы обучения лексике иностранного языка

Для освоения и иностранного языка, в первую очередь необходимо расширять – словарный запас изучаемого языка и разрабатывать методы и способы использования слов.

В статье отмечается, что при выборе лексического минимума для начального этапа обучения следует учитывать, что, как и в других языках, в Азербайджанском языке много синонимов, омонимов, многозначных слов. В связи с этим, на начальном этапе обучения, в зависимости от темы урока антонимов в определенной степени включается и усваивается большее количество, чем синонимов. Поэтому, следует применять приемы семантизации новой лексики и вводить дополнительные материалы для чтения, развивающие навыки языкового восприятия.

Отмечается, что на начальном этапе обучения, после лексической единицы должны быть приняты лексико-семантические и лексико-грамматические варианты слов.

А также при семантизации новых слов их следует объяснять различными методами, то есть с помощью рисунков, схем, фильмов и других наглядных пособий или путем показа самого предмета. Одновременное участие в этом процессе зрения и слуха приводит к более прочному усвоению значения нового слова без перевода.

Rəyçi: ped.f.d., dos. Y.Alxasov

Redaksiyaya daxil olma: 09.07.2022

Təkrar işlənməyə göndərilmə: 24.08.2022

Çapa qəbul olunma: 03.09.2022

ELMİ DİSPUT
SCIENTIFIC DISPUTE
НАУЧНЫЙ ДИСПУТ

“Dil və Ədəbiyyat” jurnalının XII Cild, №3, 2022-ci ilin Elmi disput rubrikasında diqqətinizə fil.e.d., prof. Azad Məmmədovun “İngilis dilinin qrammatikalarındakı fundamental anlayışlara dair bəzi qeydlər” məqaləsini təqdim edirik. Məqalənin əsas məqsədi fundamental ingilis dili qrammatikası ideyalarını nəzərdən keçirmək və hazırda ingilis dilçiliyinə təsir edən əsas inkişaf işığında oxuculara bu anlayışları başa düşmək üçün bir vasitə təqdim etməkdir.

Disput – (latınca *dispute*) elmi mövzular üzrə mübahisə etmək, mülahizə yürütmək, eyni zamanda dəyirmi masa anlamını verir. Bu da hansısa problem, əsər barəsində fikir mübadiləsi; çap olunmuş yazıya aid növbəti nömrədə rəy, rəylərin verilməsi deməkdir.

Məqalə ətrafında disputa dəvət edirik.

Azad Mammadov

fil.e.d., prof.

Azerbaijan University of Languages

**SOME REMARKS ON BASIC CONCEPTS IN ENGLISH
GRAMMARS**

Key words: *descriptive grammar, generative grammar, functional grammar, cognitive grammar*

Açar sözlər: *deskriptiv qrammatika, törəmə qrammatikası, funksional qrammatika, koqnitiv qrammatika*

Ключевые слова: *дескриптивная грамматика, генеративная грамматика, функциональная грамматика, когнитивная грамматика*

Abstract. The main goal of the paper is to revisit basic concepts in English grammars providing a tool to understand these concepts in the context of the main current trends in English linguistics. In this connection, the paper

attempts to show how combining theoretical framework with empirical engagement and bringing together various approaches in the study of English linguistics from the structural (descriptive), generative, functional, and cognitive perspectives can help better understanding of the basic concepts in this field. Thus, the distinctive feature of this approach is that it focuses on the necessity to explore the mainstream schools of thought in English linguistics rather than to focus on the traditional levels of linguistic analysis. It should be noted that these schools have made great contribution both to the study of the English language and human language in general.

Thus, the paper will help readers to understand better how the study of the basic concepts in English grammars can contribute to better understanding of the complex relationship between the elements of the structure of language, between language and language users, between language and society, between language and culture, as well as between language and cognition. Findings of these paradigms might also facilitate explorations in foreign language teaching processes in terms of learning how to enhance learner's ability to understand, to memorize and to use language, and future foreign language teacher's attitude to tolerance and otherness.

1. History

It is generally accepted that the roots of the Western thought about grammar go to the Greek tradition with its final systemic outcome resulted in the works of the Alexandrian grammarians (Dionysius Thrax and Apollonius Dyscolus) and further developed by Latin grammarians (Donatus and other scholars). Classification of words or parts of speech and other notions such as subject and object, person, gender, number, case, active and passive voices were the major contribution made by the Greek-Roman tradition to the modern school of grammar. On the other hand, Latin grammar had been dominating in the Western Christianity (both Catholic and Protestant) for centuries since the medieval period serving as a basis for new emerging grammars such as English grammar.

Before starting to discuss the history of grammar writing on English and in English, we would like to touch upon the issue of the historical growth of this language briefly as this topic has been extensively addressed so far by the numerous authors (Mugglestone (ed.) 2008, Baugh and Cable 2012, etc.). There is a consensus among the linguists that this history is based on the three periods: Old English (the language spoken in the British Isles before the Norman Conquest in 1066), Middle English (the language spoken in the same territory between 1066 and the period when William Shakespeare lived) and

Modern English (from the period when William Shakespeare lived to the modern times). As far as the contemporary situation with English is concerned, we agree with the remarks made by Payne (2011:3):

I'll sometimes use the terms "Englishes" or "Modern Englishes" to refer to the many varieties known as "English" at the time this book is written.

It is worthy to note that the first grammars of English were written and published in Latin in the period between the sixteenth and seventeenth centuries. In the same period (1586), the first ever book on the English language in English – *Pamphlet for Grammar Brief Grammar of English* – written by William Bullokar was also written and published. This book was one of the first attempts to write an alternative grammar in a non-Latin language. Even though the numerous grammars of Latin and English written in Latin in this period strongly influenced this grammar especially in terms of its prescriptive nature, it clearly demonstrated the ability of English to be systemized in line with rules and patterns similarly to Latin and Greek, the languages of educated and privileged people for many centuries in Europe. The prescriptive approach means that the grammatical rules must be applied in line with the norms and standards defined by educated people.

Meanwhile, the political, economic, and cultural developments in Europe gave further impetus to the rise of the national languages. The translations of the Old and New Testaments from Hebrew and ancient Greek into English (by William Tyndale and other prominent public figures of that time) and German (by Martin Luther) and the masterpieces written by Geoffrey Chaucer and William Shakespeare greatly affected developing non-vernacular early modern English and German (upper) languages. This trend also had a very positive impact on the rising grammatical traditions in the Protestant world. In addition, the growing influence of the British Empire had great impact on the rising interest to the English and in particular to the grammar of English worldwide. The reason was the growing demand among the local population (especially the upper-class members) in the British Overseas Territories to learn English. Obviously, it led to the intensive process of non-professional grammar writing in the eighteenth and nineteenth centuries. John Brightland's *A Grammar of English Tongue* (1711), Robert Lowth's *A Short Introduction to English Grammar with critical notes* (1762), William Chancey Fowler's *English Grammar: The English Language in its elements and forms* (1850) and many other grammars of English of that time had, first of all, the goal to meet this demand. It should be emphasized here that the most specific feature of all these grammars is their prescriptive nature. But it is obvious

that we encounter so many non-prescriptive grammatical irregularities (especially on the level of syntax) in real communication both spoken and written. This factor was probably one of the most important, which led to the tradition of writing descriptive, rather prescriptive grammars of English.

2. Descriptive (structural) grammars

By the end of nineteenth century, the tradition of English grammar writing based on prescriptive approach was replaced by more reader friendly approach based on description of the grammatical structure used in real communication. One of the first professionally written and most influential English grammars - Henry Sweet's *A new English Grammar: logical and historical* (published in 2 parts in 1892 and 1896) is descriptive. This grammar has laid foundation for a long-standing tradition of descriptive study of language since late 19th century. In the early 20th century, a group of American scholars led by Leonard Bloomfield (1934) founded the American School of Descriptivism, which made great contribution to the development of linguistic thought in the world. The most important idea shared almost by all representatives of the American Descriptivism is a hierarchical nature of a language. Blevins, the author of the chapter entitled "American Descriptivism ('Structuralism')" in *The Oxford Handbook of the History of Linguistics* writes (2013: 425):

A key simplified assumption accepted by nearly all the descriptivists-apart from Pike-was the idea that units at one level of analysis were directly composed of units at next lower level. Hence, morphemes were composed of phonemes, complex forms composed of morphemes, etc."

In order to analyze the structure of language and the linguistic units based on this hierarchy, various structural methods were introduced such as immediate constituent analysis, distributional analysis, transformational analysis, etc. (Bloomfield 1934, Wells 1947, Harris 1951, etc.), which had serious impact on the future grammars of English and other languages.

For the last three decades, two outstanding descriptivist Grammars of English: *A Comprehensive Grammar of the English Language* (Quirk et al 1985) and *The Cambridge Grammar of English* (Huddleston and Pullum 2002) have become mainstream reference books, which give a comprehensive picture of the morphological and syntactic levels of the grammatical structure of English. Traditionally, the descriptivist grammars recognize a hierarchy of five units – sentence, clause, phrase, word, and morpheme. Normally they start with discussion of word classes, which were grouped according to the categories introduced by ancient Greek and Roman philosophers. These

categories are well-known parts of speech: noun, verb, adjective, adverb, pronoun, preposition, conjunction, article and/or interjection.

Another important issue in the descriptivist tradition is the role of tense, case, gender, definiteness/ indefiniteness, and other grammatical categories in English. These categories help to reveal many morphological features of a language based on their formal means of expression. For example, various tense forms of the English verb (Present Indefinite or Simple, Present Perfect, Present Continuous, Past Simple, Past Perfect, Past Continuous, Future Simple, Future Perfect, Future Continuous, etc.) or the existence of definite *the* and indefinite *a, an* articles to express the category of definiteness /indefiniteness demonstrate certain typological (in these cases analytical-inflectional/flectional) features of this language. On the other hand, not all categories have a full-fledged presence in the English morphology. From this perspective, gender and case draw a special interest as gender exists only in personal pronouns *he, she* and in some borrowed suffixes *waitress, stewardess* and there are only two cases: *Common* (John) and *Possessive* or *Genitive* (John`s book) in contemporary English. It is interesting to note that in old English the grammatical categories of gender and case were quite strong (Baugh and Cable 2012), which enables us to assume that two contradictory processes took place throughout the history of the English language: the process of grammaticalization (Hopper and Traugott 2003, etc.) and the process of degrammaticalization (Norde 2009, etc.). The process of grammaticalization of the VO word order in English between 1000 AD and 1500 AD (Hopper and Traugott 2003) and the process of degrammaticalization reflected in the existence of the above-mentioned strong grammatical case and gender in Old English in contrast to the weak presence of the grammatical case and gender in contemporary English are good examples to support our argument. As a result of these processes, inflectional simplicity and natural gender have become the characteristic features of the contemporary grammar of English as many grammarians suggest.

Many of these properties can be revealed on the syntactical level, which is upper level than the morphological one and less dependent on taxonomic rules. Nevertheless, the descriptivist grammars have traditionally paid less attention to syntax putting a clear difference between syntax and morphology (Carter and McCarthy 2006: 10: “In a typical English sentence, we can see the two most basic principles of grammar, the arrangement of items (syntax) and the structure of items (morphology).” In general terms, syntax deals with the ways of clause and sentence construction focusing on word order in sentence and the relationships that exist between elements in a clause.

Traditionally, it is believed that every language has its own mental and unmarked word order in sentence and several linguists wrote about the notion “basic word order” in the world languages (Greenberg 1973, Hawkins 1983, Tomlin 1986, etc.). Discussing the universals of grammar on the level of syntax Greenberg suggests that “Logically, there are six possible orders: SVO, SOV, VSO, VOS, OSV and OVS.” (1973: 76).

Meanwhile, he focuses only on the three types, which he calls common: VSO, SVO and SOV (1973:76). The SVO type is common for many Indo-European languages, including English. It is a well-known fact that this type of word order in English is relatively fixed or strict (this issue will be further discussed in the next section). Let`s consider the following simple sentence in English (see example 1). In this example, we clearly see all specific features typical for the English sentence especially the word order based on SVO. The subject the *sunlight* precedes the verb *pours* and the object his Cairo room. The complex sentences have obviously more complex arrangements (see example 2). In both sentences, the clauses have strong correlation with the conjunctions *which*, *where*, *when*, *etc.*, which play major role in the analysis of the complex sentences.

We should note that the descriptive approach is still popular among the grammarians nowadays. One of the recent publications in this field is Bas Aart`s Oxford Modern English Grammar, in which the author clearly states that “The account of grammar presented in this book is descriptive, not prescriptive: it describes the language as it is used today.” (2011: XV). Meanwhile, as syntax requires less taxonomic rules, grammarians take also non-descriptive approach to its study. For example, the author of the book *Understanding Syntax* Tallerman suggests that “My aim is to help you understand the way syntax works in languages, and to introduce the most important syntactic concepts and technical terms which you`ll need in order to see how syntax works in the world`s languages” (2014:1).

This more pluralistic approach can be seen in the publications on English Grammar in general. For example, *Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide Spoken and Written English Grammar and Usage* (Carter and McCarthy 2006) tends to be more open to the alternative approaches. Despite the fact that the authors of this book explicitly write that “The main approach in this book is descriptive” (2006: 3), it can be considered as an attempt to integrate the traditional descriptive approach with a language-user based approach trying equally to describe the grammatical structure and to analyze the grammatical units from the perspective of their usage. As a kind of

introduction to this pluralistic approach, the authors put a clear distinction between two grammars (2006: 4):

The Cambridge Grammar of English (CGE) makes a distinction between grammar as structure and grammar as choice.

It is interesting that when Carter and McCarthy discuss the notion “Grammar as choice”, they usually refer to certain grammatical phenomena on the level of syntax such as ellipsis (Carter and McCarthy 2006:4):

On the other hand, grammar frequently involves ellipsis, which is the absence of words, which can be understood from the surrounding text or the situation.

It is obvious that the level of syntax in general and such grammatical phenomena as ellipsis require non-descriptive analysis. Let's consider the following pieces of text (see example 3). The ellipsis of the subject noun *Grant* and the ellipsis of the verb *returned* used in the first piece of text from *The Guardian* can be easily understood from the previous part of the sentence. In the second piece, the ellipsis of the subject noun *he* and of the verb *picked*, which is quite rare in the English sentence can also be understood in the larger linguistic context. The reason why this trend has gained momentum is that the traditional descriptive approach faces difficulties while analyzing the level of syntax.

II. Generative grammar

The obvious crisis of the descriptive or taxonomic linguistics caused intensive searches by linguists for an alternative. As a result, Chomsky introduced a new conception on the necessity of elaboration of general theory giving priority to the problems of identification deep, fundamental features of active grammars. The ultimate outcome of these studies had to be a theory of linguistic structure which could be referent to all languages. According to this theory named generative linguistics (Chomsky 1957), the central problem of linguistic analysis is to identify well-formed (correct) sentences in terms of grammar and to study the deep and surface structures of those sentences focusing on transformation rules such as Standard and Extended Standard theories. On the other hand, certain syntactic constraints substantially limit generative ability of transformation rules. Thus, grammar is considered as mechanism which generates well-formed sentences or continuum of elements acceptable-relevant for an ideal language user. For identification of grammatically correct sentences statistical criteria are not relevant. Therefore, it is necessary to introduce structural criteria through formal rule. Thus, the study of principles and means how to construct clauses and sentences is on the focus of generative grammar, which is

considered as the universal (Cook and Newson 2007, etc.). Later Chomsky and Halle also introduced the idea of universal phonetic theory (1991: 8):

The complete string is assigned to the category "sentence" (S); the other phrases are also assigned to categories that are provided by general linguistic theory such as the categories "noun phrase" (NP) and "verb phrase" (VP). These universal categories are on a par with the phonetic categories (bilabial closure, frontness, etc.) provided by universal phonetic theory.

The idea of universalism goes back to the Port-Royal Grammar written by Antoine Arnauld and Claude Lancelot in 1660 (1975). This grammar's main distinctive feature was its explanatory nature in contrast to other grammars of that period, which were predominantly prescriptive. The Port-Royal Grammar heavily influenced Chomsky's linguistic views as both theories claim to be universal with due attention to the distinction between form and meaning. (2009) Like the distinction between *langue* (language) and *parole* (speech) introduced by Saussure (2000), Chomsky put another distinction between competence (knowledge by speaker-listener his/her native or first language) and performance (use of language in a concrete situation). Competence is considered as a dynamic system of generative processes created by a language user. Later Chomsky has introduced internalized language or I-language and externalized language or E-language as the alternative terms. (1987) I-language is associated with innate human knowledge of universal grammar and externalized language or E-language is associated with the actual use of this grammar.

According to generative linguistics, grammar's task is to give to each of endless continuum of sentences a structural description which demonstrates how a sentence is perceived by an ideal language user-speaker or listener. (see ex. 4) Chomsky believes that this competence is unique for human being and innate (Chomsky, 2006). Generative linguistics aims to study various properties of "language organ" and consequently those who conduct this research are considered as scientists not scholars. Strongly dismissing opponents' views which criticize the generative and innate ideas as over-idealization, he writes (Chomsky, 2000: 50):

To say that language is not innate is to say that there is no difference between rabbit, rock and take my granddaughter. In other words, if you put them in a community where people are talking English, they will all learn English.

Thus, the priority in this school of thought is the study of the unique human innate or biological competence to use language and of how human acquires this competence from generation to generation. The following explicit question given by Chomsky clearly illustrates this stand (2006:1):

What contribution can the study of language make to our understanding of human nature?

Very complex issues arise in this school of thought as it is believed that there is a part of human biology responsible for the use and acquisition of language. (Chomsky, 2006:175) Thus language acquisition is seen as an alternative to the generative linguistics. Ambridge and Lieven study child language acquisition comparing two major approaches: generativist and constructivist (2011). The constructivist approach is believed to be usage-based (Silva-Corvalan 2014), which defines the nature of two other major approaches to the study of language in English linguistics: functional and cognitive.

Further developments in generative linguistics are associated with the Minimalist Program (Chomsky 1995, Hornstein et al 2005, etc.), which implies a module approach to language focusing on interaction between language, acoustic and conceptual cognitive modules. As a result, Phase Theory (Chomsky 2000, etc.) was introduced to deal with interface levels and discrete structural domains in language.

The Chomsky's revolution and its impact on the further developments in linguistics has been analyzed so far by the linguists and even books were published on this topic (Smith and Wilson 1979, etc.). Despite the traditional critical notes of the certain aspects of this theory, almost all scholars agree on the great impact it had on the future of the linguistic thought in the world. It is worthy to state that Chomsky's ideas still draw attention of the linguists. There is a special Series entitled Studies in Generative Grammar published by De Gruyter Mouton. Within this Series, one of the recent attempts was made by a group of researchers in the volume edited by Hornstein, Lasnik, Patel-Grosz and Yong (2018). Its aim is to reveal the role and the impact of *Syntactic Structures* in linguistics by exploring various aspects of the Chomsky's original ideas on syntax and to what extent these ideas are relevant to the contemporary research in the field.

Since the beginning generative grammar has always drawn attention with the ideas of the general nature of language. The goal of this grammar is exploring language, which can lead to our better understanding of the processes in the human mind and human thought. Chomsky explains his view on the nature of the relationship between language and mind in the following remarks (1975, 40):

Thus language is a mirror of mind in a deep and significant sense. It is a product of human intelligence, created a new in each individual by operations that lie far beyond the reach of will or consciousness.

It is worthy to note that some researchers classify generative theory as contemporary formalist linguistics and try to discuss the tension between formalism and functionalism from this perspective (Thomas, 2020) This view implies that formalism is based on both structuralist or descriptivist and generative approaches. On the other hand, contemporary functionalist linguistics is based on three main theories (Systemic Functional Linguistics, Cognitive Grammar and the functionalist work of T.Givon).

In general terms, generative grammar had positive implications on the studies of issues related to the communicative aspect of language (functional grammar) and generative semantics (further developed in cognitive linguistics and cognitive grammar) because of its departure from many methodological limitations of structuralism.

III. Functional and Cognitive grammars

As an alternative to the structural or formal criteria in English linguistics, functional or usage-oriented approach to the study of language has emerged. Two mainstream theories based on this approach (functional and cognitive) prioritize the communicative dynamism of the grammatical elements and their potential for conceptualization, as well as provide variety of options to present the view of a language-user. The recent publications, which embrace this usage-based approach explicitly stress the necessity to concentrate on the issues related to the use of grammar. Payne writes that “In recent years linguistics has begun to realize the importance of the language in use to general understandings of human cognition, communication, and culture” (2011, XII).

Thus, both functional and cognitive grammars focus on a language user. On the other hand, there is also an obvious difference between these two mainstream schools of thought in English linguistics since the first tend to focus on the role of grammar in verbal communication, whereas the most important issue in the second approach is the role of grammar in conceptualization.

There has been much work on the communicative aspects of the elements from morphology and especially from syntax. One of the fundamental theories in this field is FSP, which examines the arrangement of the elements of a sentence in the light of its linguistic and extra- linguistic (situational and cultural) contexts and considers sentence analysis as a complex of functionally contrastive constituents (Firbas 1964, Halliday 1967, 1968, etc.). In the Prague School of Linguistics approach to this theory, the rheme distinguishes from the theme. (Firbas 1964, etc.) The relationships between these elements have a fundamental role in sentence and, in fact, it creates communicative dynamism which indicates the

importance of correctly preserving emphasis in sentence. In general, the thematic elements are communicatively less dynamic; therefore, carry a smaller amount of communicative dynamism than the rhematic elements. As alternative terms, new and old or given information, topic, and comment, focus and presupposition, background, and foreground, as well as marked and unmarked are also used. (Givon 1990, Tomlin 1995, Halliday and Matthiessen 2004, Payne 2011, Halliday and Matthiessen 2014, etc.)

This idea has been developed with a new approach in the SFG on the contrast of new and old or given and of theme and rheme. (Halliday and Matthiessen 2004, Bloor, Bloor, 2004, Halliday and Matthiessen, 2014) Bloor and Bloor suggest that there are in fact two structures, and they should be clearly differentiated (2004: 65):

In SFG, we recognize two parallel and interrelated systems of analysis that concern the structure of the clause with regard to organizing the message. The first of these is called information structure and involves constituents that are labeled Given and New. The second is called thematic structure and involves constituents that are labeled Theme and Rheme.

According to Bloor and Bloor, both structures operate at the level of the clause. (2004, 71)

We should also mention here the criticism, which SFG has always drawn since its focus is on one language (English). Therefore, the theory of FDG proposed by Hengeveld and Mackenzie (2008) can be considered as a new stage in the development of the functional approach to grammar. Despite their support of a moderate functional approach (there are also some extreme views such as the idea of Emergent Grammar by Paul Hopper (1987)), which suggests that the role of the structure of language should also be taken into consideration, its major difference from the SFG is that FDG takes a top-down approach. Hengeveld and Mackenzie write that “pragmatics governs semantics, pragmatics and semantics govern morphosyntax, and pragmatics, semantics and morphosyntax govern phonology.” (2008, 13) It also tends to be appropriate for the study of typologically different languages. But, of course, this theory can also be applicable for the study of one language. In this connection, we can mention the book titled “A Functional Discourse Grammar for English” (Keizer 2015). In this book, the author maintains the mainstream trend of the theory of FDG by supporting the dominating role of discourse in grammar (2015: 12):

FDG takes a discourse-oriented approach, acknowledging the fact that certain formal properties of a linguistic expression can only be explained when taking into account the discourse of which this expression forms part.

The approach based on discourse can explain various grammatical phenomena typical for each level of analysis from pragmatics down to phonology. (see example 5) Many grammatical and lexical elements (such as the personal pronouns *we* and *you*, the personal pronoun *it*, the adverb *today*, the conjunction *because*) are used in this piece of text from former US President Donald Trump`s inaugural speech. Some of them such as the personal pronoun *it* fulfills a very important textual function, whereas the personal pronoun *we* and the adverb *today* play the deictic role building a connection between the participant, the text under analysis and the outside physical context in this fictional discourse. The discourse – oriented approach which includes the pragmatic aspect (intention and goal of the sender) and context of the situation (the real-time event aimed at the nation and the world) can give some clues to better understanding the usages of these elements from grammar in this example.

Despite all functional grammars stress the importance of meaning as grammar in general is an important factor in the way text and discourse create meaning, it has never been prioritized in these studies. Its contrast is cognitive grammar, which puts meaning and motivation on the top of its agenda.

According to this grammar, there are no meaningless items and all of them can be considered as the tools for conceptualization depending on lexical categories and grammatical structures. (Radden and Dirven 2007, Langacker 2008) Analyzing nouns and verbs comparatively, the cognitive grammarians suggest that verbs are more conceptually dependent than nouns because the process associated with verbs depends on conceptualizing the participants and their interaction. Such sort of interaction constitutes it. By contrast, nouns can be conceptualized independently.

Thus, cognitive grammar is considered as a platform, which represents language user`s knowledge of lexical categories and grammatical structures. In addition to meaning fullness, cognitive grammarians also stress the role of motivation in our understanding of the grammar of a language both on the level of morphology and syntax. For example, Chen discusses the instances of inversion in the English sentence based on his Ground-Before-Figure model from a cognitive perspective. He writes (2003: 1):

Based on this model, inversions will be seen as a radial category, with its prototype and extensions from the prototype. The prototype has two important elements: the spatiality in the semantics of the preverbal constituent and the stativity in the semantics of the verb be. Extensions from the prototype are viewed as well-motivated departures from either of these two basic elements.

From the perspective of cognitive analysis of the English inversion proposed by Chen the following sentence (see example 6) draws a special interest since the inversion in this example (placing *were* before *French doors*) is based on Ground-before-Figure model.

Despite some similarities in the functional and cognitive approaches (both support the role of participants and their focus of attention), the latter suggests that cognitive linguistic analysis should embrace all levels of language. The reason is the overwhelming assumption in cognitive linguistics that all linguistic levels can construct meaning.

At the same time, cognitive grammarians pay special attention to the frames which define meanings. Langacker focuses on the role of language (lexical and grammatical devices) in representations of cognitive categories based on human experiences of the world. (2008) For example, he writes that “a lexeme’s meaning is shaped by the frames it occurs in”. (2008: 241) Langacker also analyses the pronoun *it* in its impersonal and non-referential uses and concludes that impersonal *it* represents the extreme case of vagueness and non-delimitation in the current discourse space. (2008: 452) Thus the most important issue in Cognitive Grammar is the fact that linguistic meaning consists of conceptual content and conventional imagery.

Conclusion. The brief review of the development of the English grammar theories reveals their great contribution to the understanding of the nature of language. In this connection, the role of the descriptive grammars must be emphasized. Meantime, the obvious methodological crisis caused by various internal (linguistic) and external (major breakthroughs in sciences and information communication technologies) factors demanded non-traditional and even revolutionary approaches to the study of language resulted in new linguistic schools and traditions. One alternative to descriptive grammars has been introduced by Chomsky, who adopted a new approach to the study of language called as generative linguistics. It focuses attention on human ability (innate or biological) to use and acquire language, i.e. the faculty of language. Another alternative to descriptive grammars is functional grammar, which advocates that language is designed not just as an abstract system, but as a tool for human communication. Further studies have revealed that the ultimate aim of linguistics must not merely be to understand how language itself is structured and how it functions. As we come to understand more about human language, we will correspondingly understand more about the processes in human mind and human thought. This approach has been adopted by cognitive linguistics and cognitive grammar. To some extent, the aims of generative and cognitive grammars overlap here.

References

1. Aarts Bas 2011 Oxford Modern English Grammar Oxford: Oxford University Press
2. Ambridge Ben and Elena Lieven 2012 Child Language Acquisition Contrasting Theoretical Approaches, Cambridge: Cambridge University Press
3. Arnauld Antoine and Claude Lancelot 1975 General and Rational Grammar: The Port-Royal Grammar, trans. J. Rieux and B.E.Rollin, The Hague: Mouton
4. Baugh Albert C. and Thomas Cable 2012 A History of the English Language, Sixth Edition, New York and Oxon: Routledge
5. Blevins James 2013 American Descriptivism (‘Structuralism’) In. The Oxford Handbook of The History of Linguistics. Ed. by Keith Allan. P.p. 419-437 Oxford: Oxford University Press
6. Bloomfield Leonard 1934 Language. London: George Allen and Unwin
7. Bloor Thomas and Meriel Bloor 2004 The functional analysis of English London: Hodder Arnold
8. Carter Ronald, Mccarthy Michael 2006 Cambridge Grammar of English: A Comprehensive Guide to spoken and written English usage. Cambridge: Cambridge University Press
9. Chen Rong 2003 English Inversion (Cognitive Linguistics Research), Berlin: De Gruyter Mouton
10. Chomsky Noam 1956 Syntactic structures Paris Hague: Mouton
11. Chomsky Noam 1975 Reflections on Language, New York: Pantheon Books
12. Chomsky Noam 1987 Language and Problems of Knowledge: The Managua Lectures. Cambridge (Mass.): MIT Press
13. Chomsky Noam and Morris Halle 1991 The Sound Pattern of English. Cambridge (Mass.): MIT Press
14. Chomsky Noam 1995 The Minimalist Program. Cambridge (Mass.): MIT Press
15. Chomsky Noam 2000 New Horizons in the study of language and mind. New-York and Cambridge: Cambridge University Press
16. Chomsky Noam 2006 Language and Mind, Third Edition, Cambridge: Cambridge University Press
17. Chomsky Noam 2009 Cartesian Linguistics: A Chapter in the History of Rationalist Thought, Third Edition, Cambridge: Cambridge University Press
18. Cook J. Vivian and Mark Newson 1995 Chomsky’s Universal Grammar: An Introduction. 2nd Edition. Wiley-Blackwell
19. de Saussure Ferdinand 2000 Course in General Linguistics (trans. R. Harris, 10th edition), London and New York: Open Court
20. Firbas Jan 1964 On Defining the Theme in Functional Sentence Analysis. Travaux Linguistiques de Prague, 1. P.p. 267-280
21. Givon Tally 1984, 1990 Syntax: A Functional- Typological Introduction. Vol. 1, Vol. 2, Amsterdam: Benjamins

22. Greenberg Joseph 1973 *Some Universals of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements* / Cambridge (Mass.) Universals of Human language MIT Press, P. p. 73-113.
23. Halliday Michael 1967, 1968 *Notes on transitivity and theme in English* // *Journal of Linguistics*, London, v.3, P.p. 37-81; 199-244.
24. Halliday Michael and Matthiessen Christian 2004 *An Introduction to Functional Grammar*. Third edition, London and New York: Routledge
25. Halliday Michael and Matthiessen Christian 2014 *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, Fourth Edition, London and New York: Routledge
26. Harris Zellig 1951 *Methods in Structural Linguistics*, Chicago: University of Chicago Press
27. Hawkins John 1983 *Word Order Universals* New York: Academic Press
28. Hengeveld Kees and J. Lachlan Mackenzie 2008 *Functional Discourse Grammar* Oxford: Oxford University Press
29. Homstein Norbert, Jairo Nunes, and Kleantes K. Grohmann 2005 *Understanding Minimalism*, Cambridge: Cambridge University Press
30. Homstein Norbert, Lasnik Howard, Patel-Grosz Pritty and Charles Yong (eds.) 2018 *Syntactic Structures after 60 Years. The Impact of the Chomskyan Revolution in Linguistics*, New York and Berlin: De Gruyter Mouton
31. Hopper Paul J. 1987 *Emergent Grammar*, Berkeley Linguistic Society 13: P.p. 139-157
32. Hopper Paul J. and Elizabeth Closs Traugott 2003 *Grammaticalization (Cambridge Textbooks in Linguistics) Second Edition*, Cambridge: Cambridge University Press
33. Huddleston Rodney and Pullum K. Geoffrey 2002 *The Cambridge Grammar of English*. Cambridge: Cambridge University Press
34. Keizer Evelien 2015 *A Functional Discourse Grammar for English* Oxford: Oxford University Press
35. Langacker Ronald 1987 *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press – 2008 *Cognitive Grammar. A lexical Items as representations of cognitive categories. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press
36. Lyons John 1981 *Language, meaning and context*. London: Fontana paperbacks
37. Mugglestone Lynda (ed.) 2008 *The Oxford History of English*, Oxford: Oxford University Press
38. Radden Gunter and Dirven Rene *Cognitive English Grammar* 2007 Amsterdam: John Benjamins
39. Norde Muriel 2009 *Degrammaticalization* Oxford: Oxford University Press
40. Quirke Randolph, Greenbaum Sydney, Leech Geoffrey, Svartvik Jan 1985 *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman
41. Payne Thomas E. 2011 *Understanding English Grammar* Cambridge: Cambridge University Press

42. Silva-Corvalan Carmen 2014 Bilingual Language Acquisition: Spanish and English in the First Six Years, Cambridge: Cambridge University Press
43. Smith Neil and Deirde Willson 1979, 1990 Modern Linguistics. The Results of Chomsky`s Revolution. Penguin Books
44. Sweet Henry 2012 A new English Grammar, logical and historical, volume 1 and 2, RareBooksClub.com
45. Tallerman Maggie 2014 Understanding Syntax, 4th edition, London and New York: Routledge
46. Thomas Margaret 2020 Formalism and Functionalism in Linguistics. New York and London: Routledge
47. Tomlin Rudolph 1986 Basic Word Order: Functional Principles. London: Croom Helm
48. Tomlin Rudolph 1995 Focal attention, voice and word order: an experimental, cross-linguistic study, Downing: Noonan, P. p. 517-554
49. Wells Rulon 1947 Immediate Constituents Language, 23 P.p. 81-117

Azad Məmmədov

Xülasə

İngilis dilinin qrammatikalarındakı fundamental anlayışlara dair bəzi qeydlər

Beləliklə, məqalə ingilis qrammatikalarındakı əsas anlayışların oxuculara dil strukturunun elementləri, dil və dil istifadəçiləri, dil və cəmiyyət, dil və mədəniyyət, eləcə də dil və koqnisiya arasındakı mürəkkəb münasibətləri daha yaxşı başa düşməyə kömək edəcəkdir. Bu paradıqmaların tədqiqindən əldə olunan nəticələr həm də öyrənənlərin dili başa düşməsi, yadda saxlaması və ondan istifadə bacarıqlarını, eləcə də gələcək xarici dil müəllimlərinin tolerantlıq və müxtəlifliyə münasibətini yaxşılaşdırmaq yollarını araşdırmağı asanlaşdırmağa bilər.

Азад Мамедов

Резюме

Некоторые заметки о фундаментальных понятиях в грамматиках английского языка

Таким образом, исследование фундаментальных понятий в грамматиках английского языка поможет читателям лучше понять сложные отношения между элементами языковой структуры, между языком и пользователями языка, между языком и обществом, между языком и культурой, а также между языком и когницией. Выводы этих парадигм способствуют изучению, а также лучшему восприятию и запоминанию языка учащимися, и развитию необходимых навыков, таких как отношение к терпимости и разнообразию у будущих учителей иностранных языков.

Çapa imzalanıb: 16.09.2022

Format: 70x100 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 6,75 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı: Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Elm şöbəsi, 302-ci otaq. Tel: +99412 441 22 78 (+257), +99450 486 97 09
Email: edit@adu.edu.az
Jurnalın elektron ünvanı:
<http://82.194.16.162:8080/xmlui/handle/123456789/60>

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi dövri nəşri olan “Dil və ədəbiyyat” jurnalı Sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində qəbul edilir. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Jurnalın “Elmi disput” bölməsində isə filologiya elmləri sahəsindəki əlamətdar hadisələrə dair maraqlı yazılara yer verilir.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin həcmi 8 səhifədən az olmamalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.

3. Məqalələr çap şəklində, elektron daşıyıcıda və e-mail vasitəsilə Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.

4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.

5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:

a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (*Məsələn:* [1] və ya [1, s.119].)

b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.

c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5-10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.

6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə mətndə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.

Məsələn: Abbasov, E.Ə. Mətnin linqvistik təhlili.- Bakı: Elm və təhsil, – 2017. – 15s.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.

Məsələn: İsmayilli, Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. – 2016, №1, – s.47-56.

Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p. 594-609.

7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.

8. Hər bir məqalə redaksiya heyətinin rəyinə əsasən dərc olunur.

9. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages “**Language and Literature**” invites you to publish your research papers in the field of linguistics and literature study as well as pedagogics. The journal of **Language and Literature** also promotes the exchange of knowledge regarding language education among researchers and is published 4 times a year. Research papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian and English. The journal does not accept papers previously published or being under consideration in other journals.

Publication requirements

1. Paper length has to be at least 8 pages long.
2. The author's name and surname, workplace and its address, the author's e-mail address must be written under the title of the paper.
3. The papers are accepted in a printed form, in electronic carrier or through e-mail and should be typeset using Microsoft Word format in 1.5 interval, in 14-point, Times New Roman, 2 cm from the right side, 3 cm from the left side, 2 cm from the top and bottom.
4. The key words (3-5 words) must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) The number and page of the reference should be written in the paper itself (*f.ex*: [1] or [1, p.119])
 - b) Repeated reference to the same source must be given under the same number of that source in the list of References.
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5-10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

The list of literature must be written in the following way:

Books: author, title, publication place and year
For example: Abbasov, E.A. Linguistic analysis of the text. – Baku: Science and Education, – 2017. – p.15.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English language. // Philological issues, – 2016, № 1, – p.p 47-56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, – 1976, – p.p 594-609.
7. At the end of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Each paper is published according to the review of the Editorial Staff
9. Review of Doctor of Sciences on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for the local authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Язык и литература” приглашает Вас принять участие в публикации статей и результатов научных исследований в области языковедения, литературоведения и педагогики. В сборник принимаются статьи на азербайджанском, английском и русском языках. Ежегодно выходят четыре (4) номера журнала. Только научные статьи, выделяющиеся своей оригинальностью публикуются в журнале “Язык и литература”. Редакционная коллегия журнала состоит из ведущих докторов наук, профессоров как АУЯ и ведущих ученых из научных центров Азербайджанской Республики, а также иностранных специалистов, что позволяет обеспечить квалифицированную экспертизу работ по широкому профилю специальностей.

Требования к публикациям

1. Объем статьи должен быть не менее шести (8) страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес работы, адрес электронной почты.
3. Статьи принимаются в напечатанном виде, на электронном носителе, а также посредством e-mail и должны быть представлены в формате MSWord (междустрочный интервал-1,5, размер шрифта-14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы.
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов, Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, – 2017. – 15с.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы, Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. – 2016, №1, – с.47 – 56.
Stampe, D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicagolinguisticsociety, –1976, – p.594-609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Каждая статья печатается на основе отзыва редколлегии.
9. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

